

अशोक तपासे
हर्षदा तपासे

पाली भाषा

पालि भाषा समजावी

अशोक तपासे
हर्षदा तपासे

+91 9930 112 113

+91 9969 112 113

+91 8879 112 113

piyadassi.asok@gmail.com

पालि भाषा समजावी

अशोक तपासे
(पालि भाषा मुक्त अभ्यासक)

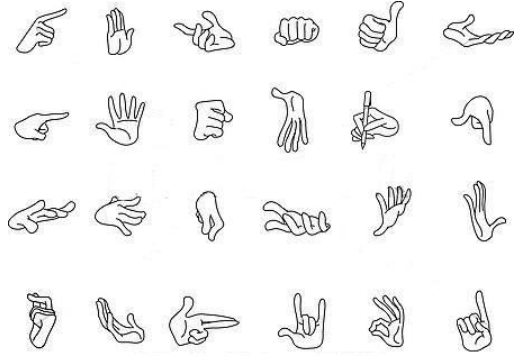
हर्षदा तपासे
(एम.ए.-मराठी, एम.ए.-पालि)

पुरिस-दम्म प्रकाशन

अनुक्रमणिका

१	भाषा	३
२	लिपी	५
३	मातृभाषा	७
४	नवी भाषा	८
५	भारतीय भाषा	१०
६	पालि भाषा	१२
७	बालावतार - १	१४
८	पालि अक्षरमाला	१५
९	केसमुत्तिसुत्त	१६
८	वाक्यातील शब्द आणि त्यांचे भेद	२०
९	महामंगलसुत्त	२२
१०	वाक्यातील शब्दात होणारे बदल - १	२६
११	धम्मचक्कपवत्तनसुत्त	३८
१२	वाक्यातील शब्दात होणारे बदल - २	४१
१३	धम्मपद १४ - बुद्धवग्ग	४६
१४	शब्द सन्धि (स्वर सन्धि)	५२
१५	शब्द सन्धि (व्यंजन सन्धि)	५४
१६	अशोक कालीन ब्राम्हि लिपी	५६

भाषा

पृथ्वीवर जन्मलेल्या सर्व प्राण्यांपेक्षा मानवी मज्जासंस्थेचा सर्वाधिक विकास झाला. मज्जासंस्थेच्या या विकासामुळे मानवात इतर प्राण्यांहून कांही वेगळेपण

आढळते. हे वेगळेपण म्हणजे अवयव आणि उप-अवयव यांच्या हालचालींवर मेंदुचे असलेले सुक्ष्म आणि स्वतंत्र नियंत्रण. उप-अवयव म्हणजे मुख्य अवयवास जोडून असलेले लहान भाग. जसे हात या अवयवास पंजा व बोटे आहेत, तसेच तोंडास ओठ, जीभ, जबडा असे भाग आहेत. पंजा व बोटे तसेच ओठ जीभ व जबडा यांची सुक्ष्म आणि स्वतंत्र हालचाल मानव (माकड व तत्सम प्राणि) करू शकतात. या नियंत्रणामुळे मानवाला जी अनेक कौशल्ये शक्य झाली त्यातील सर्वात महत्वाचे म्हणजे **“संवाद कौशल्य”**. संवाद म्हणजे एका मानवाने त्याच्या मनातील हव्या त्या संकल्पना दुसऱ्यास अवगत करणे आणि दुसऱ्याकडून ज्या संकल्पना प्रक्षेपित होतात त्या समजणे.

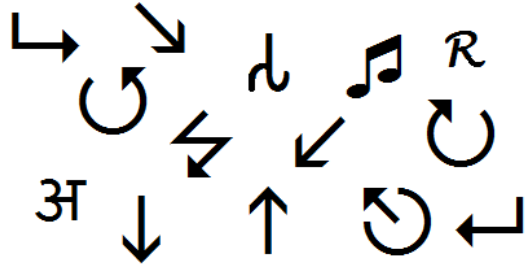
मानवी संवाद मुख्यत्वे दोन प्रकारानी होते. त्यातील पहिला प्रकार म्हणजे **“कायिक संवाद”**. यात अवयवांच्या विशिष्ट प्रकारे हालचाली करून एक मानव दुसऱ्या मानवाशी संवाद करतो. जसे आंगठा सरळ बाहेर ताणून केलेली तळहाताची मुठ सामान्यतः द्रव पदार्थ अशी संकल्पना अवगत करते. मग ही मुठ आणि आंगठा तोंडाकडे नेला की पिणे ही संकल्पना दाखविली जाते तर हीच मुठ हात मनगट आणि कोपरातील हालचालींनी वरच्या दिशेकडून खालच्या दिशेकडे फिरवून ओतणे ही संकल्पना दाखविली जाते. केवळ अवयवच नव्हे तर चेहेऱ्यावरील उप-अवयवांची विशिष्ट प्रकारे हालचाल करूनही कांही संकल्पना दाखविल्या जातात. जसे ओठ आडवे विस्तारणे (हसणे) म्हणजे आनंद, डोळ्यांच्या पापण्या उभ्या ताणणे म्हणजे क्रोध किंवा आश्चर्य. या पेक्षा अधिक अनेक प्रकारच्या संकल्पना मानवाने आपल्या अवयव हालचालींतून निर्माण केल्या आणि या संकल्पनांच्या संरचनेतून आप-आपसात संवाद केला.

कायिक संवादानंतर या संवादातील सर्वाधिक उणीवा दूर करीत मानवाने संवादाची दुसरी पद्धत अवलंबिली. या पद्धतीत मानवाने कंठातून येणाऱ्या आवाजाला ओठ, जीभ आणि जबड्याच्या

वेगवेगळ्या हालचालींतून वेगळेपण दिले. या वेगवेगळ्या आवाजांतून एक-दोन किंवा त्याहून अधिक आवाजांच्या संयुक्त संरचनेतून संकल्पना तयार केल्या. आणि या प्रकारच्या संकल्पनांच्या संरचनेतून केलेला संवाद म्हणजे **“वाचिक संवाद”**. वाचिक संवादात आवाजांच्या संरचनेतील अमर्याद वैविध्यामुळे या संवादाचा अमर्याद विस्तार झाला. पण त्याच बरोबर प्राचिन मानवाच्या भ्रमणाच्या प्रादेशिक मर्यादांमुळे प्रत्येक प्रदेशागणीक वाचिक संवादातील संकल्पना स्वतंत्रपणे परस्परांहून वेगळ्या निर्माण झाल्या. प्रत्येक प्रदेशागणीक या **“वाचिक संवाद प्रणाली”** म्हणजेच **“भाषा”** तयार झाल्या. मानवी भ्रमण-कक्षांच्या मर्यादेनुसार अर्थातच या वाचिक संवाद प्रणाली सुरवातीच्या काळात संकुचित-प्रादेशिक राहिल्या पण कालांतराने मानवी भ्रमण मर्यादांचा जस-जसा विस्तार होऊ लागला तस-तशा विस्तृत-प्रादेशिक झाल्या. अशा रितीने वेगवेगळ्या भुप्रदेशात वेगवेगळ्या भाषा निर्माण झाल्या. अशा प्रादेशिक भाषा निर्माण झाल्यानंतरही मानवी भ्रमण-कक्षा विस्तृत होतच राहिल्या आणि यातूनच गरज निर्माण झाली ती अन्य प्रदेशातील भाषा अवगत करण्याची.

काळाच्या ओघात या भाषांमध्ये अनेक प्रकारे विकास होत गेला. शेजारच्या भुप्रदेशातील भाषांचाही एकमेकींवर प्रभाव पडत गेला. यातून भाषेचे रूप पालटत गेले. अत्याधुनीक रूप जसे प्रचलित झाले तसे प्राचिन रूप विस्मृतीत गेले. अर्वाचिन भाषेला नवे नाव मिळाले आणि तिचेच प्राचिन रूप वेगळ्या नावाने संबोधले गेले. इसवी सन पुर्व ४५० च्या सुमारास अस्तित्वात असलेली अशीच एक प्राकृतची आवृत्ती बुद्धांनी आणि त्यांच्या शिष्यांनी त्यांची जीवन-तत्व जनसामान्यांना सांगण्यासाठी वापरली. ही भाषा म्हणजेच **“पालि”**.

लिपी

संवाद करणाऱ्या दोन्ही व्यक्ति
जेंव्हा एकमेकांच्या जवळ/समोर

असतात तेंव्हा हा संवाद 'प्रत्यक्ष संवाद' असतो. विस्तारलेल्या भ्रमणकक्षांमुळे मानवास संवादासाठी स्थळ आणि वेळ याचा मेळ घालणे अनित्य होऊ लागले. जसे राजा, धर्मगुरू अथवा तत्सम व्यक्ति आपल्या रयतेशी/शिष्यांशी संवाद साधण्यासाठी उपलब्ध आहे असे नेहेमीच होणार नाही. तसेच संवादाचा मजकुर अधिक काळ टिकून रहावा अशीही गरज निर्माण झाली. यातून 'अप्रत्यक्ष संवाद' ही संकल्पना उदयाला येऊ लागली. अप्रत्यक्ष संवादासाठी एखादा मध्यस्थ प्रथम एकाकडून ऐकून नंतर दुसऱ्याकडे जाऊन जे ऐकले ते सांगू लागला. राजाज्ञेची दवंडी देणे हा त्यातलाच प्रकार. पण यात मध्यस्थाची अचुकता ही नितांत आवश्यकता झाली. मानवी मध्यस्थापेक्षा निर्जीव वस्तुचा उपयोग मध्यस्थ म्हणून करता येईल का ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यातून एक नवे कौशल्य उदयाला आले. एका व्यक्तिला अपेक्षित मजकुर सांकेतिक स्वरूपात भौतिक वस्तुवर नोंदवून ती वस्तु दुसऱ्या व्यक्तिकडे नेल्यावर या दुसऱ्या व्यक्तिने हा सांकेतिक मजकुर पाहून तो जसाच्या तसा समजणे हेच ते कौशल्य. कायिक आणि वाचिक संवादातील संकल्पना किंवा संकेतांप्रमाणेच ही नोंदवून ठेवण्या योग्य दृष्य संकेतांची प्रणाली म्हणजे "लिपी". लिपी अवगत असण्याचे कौशल्य म्हणजे 'लिहीणे' आणि 'वाचणे'.

लिपी संदर्भातील एक महत्वाची गोष्ट येथे समजून घेणे आवश्यक आहे. भाषा आणि लिपी या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. एका विशीष्ट भाषेची एक विशीष्ट लिपी असे एकास एक नाते भाषा आणि लिपी यांच्या मधे सुरवातीच्या काळातही नव्हते. आजही ते नसावे. जसे सम्राट अशोकाचे शिलालेख भारतातील सर्वाधिक ठिकाणी स्थानिक प्राकृत भाषेत, ब्राम्हि लिपीत लिहीलेले असले तरी तेच लेख वायव्य भारतात प्राकृत भाषेतच परंतु खारोष्टी लिपीत लिहीलेले आहेत. ब्राम्हि लिपी डावीकडून उजवीकडे लिहीली वाचली जाते तर खारोष्टी लिपी उजवीकडून डावीकडे लिहीली वाचली जाते. कालांतराने भाषा आणि लिपी एकमेकींशी बांधल्या गेल्या. असे असले तरीही आजही कोणत्याही भारतीय भाषेतील मजकुर दुसऱ्या कोणत्याही भाषेच्या

मातृभाषा

तग धरुन रहाणे आणि विकसीत होणे या उपजत मूलभूत गुणांमुळे बालक जन्मल्यावर ते हळू हळू आपल्या पालकांचे अनुकरण करून अनेक गोष्टी शिकू लागते. जसे एका जागेहून दुसऱ्या जागी जाण्यासाठी प्रथम पोटावर घसरणे, मग हात-पाय या चार अवयवांवर

चालणे आणि अखेरीस दोन पायांवर उभे राहून चालणे अशा क्रिया बालक नैसर्गिकपणेच शिकते. त्याच बरोबर आसपासच्या लोकांशी संवाद साधण्यासाठी बालक जे कांही स्पष्टपणे ऐकते व पहाते त्याचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करते. ऐकु येणारा आवाज आणि बोलणाऱ्याच्या तोंडाची होणारी हालचाल यांच्या अनुकरणातून ते बालक प्रथम एकेक अक्षर नंतर एकेक शब्द आणि अखेरीस लहान लहान वाक्य असा संवाद करू लागते. लहान बालक सर्वप्रथम आपल्या पालकांच्या अनुकरणातून जी भाषा शिकते ती असते त्याची 'मातृभाषा'. ही भाषा शिकताना त्याला कोणतेही 'भाषेचे शास्त्र' शिकावे लागत नाही. परंतु त्याचा शब्द संग्रह जितका अधिक तितकाच तो मातृभाषेत समृद्ध होत जातो. हेच बालक जेव्हा किशोरवयीन होते, पाठशाळेत जाऊन अनेक विद्या-कला-शास्त्र शिकू लागते तेव्हा याच प्रक्रियेत ते स्वताच्या मातृभाषेची लिपी शिकते, आणि त्याला त्या भाषेत लिहीणे/वाचणे अवगत होते. मग पुढे त्या भाषेचे शास्त्र शिकते. भाषेचे सौंदर्य देखील त्याला समजते, अवगत होते. हे शास्त्र शिकण्यापूर्वी देखील त्याला त्याची मातृभाषा निश्चितच चांगल्या प्रकारे बोलणे अवगत असते. पण आता ती त्याला सर्वांगांनी अवगत होते.

नवी भाषा

मातृभाषा सर्वांगांनी पूर्ण अवगत झाल्यानंतर विस्तृत सामाजिक संवादासाठी मानवाला इतर भाषा शिकण्याचीही गरज भासते. अशा वेळी ही नवी भाषा कोणत्या पातळी पर्यंत शिकणे गरजेचे आहे, हे

जाणून घेणे सर्व प्रथम आवश्यक असते. या पातळी असू शकतात - बोलणे, वाचणे, लिहिणे आणि भाषेचे सौंदर्य समजणे, भाषेचे शास्त्र समजणे. अशा विश्लेषणातून भाषा शिकण्याची पद्धत निश्चित करता येवू शकेल. नवी भाषा फक्त बोलणे शिकण्यासाठी .....

१. त्या भाषेतून बोलणाऱ्याचे वारंवार ऐकणे आणि जे ऐकले त्याचा अर्थ मातृभाषेत समजून घेणे, व त्या भाषेची **शब्दरचना** समजून घेणे.
२. त्या भाषेची **शब्दसंपदा अधिकाधिक अवगत** करून घेणे.
३. जर एखादी लिपी वाचता आणि लिहिता येत असेल तर त्या कौशल्याचा उपयोग या कामी करता येईल. म्हणजे जी भाषा शिकायची आहे त्या भाषेतील संवाद, जी लिपी अवगत आहे त्या लिपीत पुन्हा पुन्हा वाचून आणि सरावासाठी वाचून समजलेले संवाद परत लिहून काढणे.

नवी भाषा लिहिता वाचता येणे शिकण्यासाठी आज ही भाषा कोणत्या लिपीत सर्वाधिक लिहिली जाते हे समजून घेणे आवश्यक आहे. हे समजल्या नंतर ...

१. ही लिपी लिहिण्या वाचण्यास अवगत करणे.
२. त्या भाषेतून बोलणाऱ्याचे वारंवार ऐकणे/वाचणे आणि जे ऐकले/वाचले त्याचा अर्थ मातृभाषेत समजून घेणे व त्या भाषेची **शब्दरचना** समजून घेणे.
३. त्या भाषेची **शब्दसंपदा अधिकाधिक अवगत** करून घेणे.
४. पहिल्या पायरीत शिकलेल्या लिपीतच नव्या भाषेतील संवाद वारंवार वाचून काढणे आणि सरावासाठी वाचून समजलेले संवाद परत लिहून काढणे.

अशा पद्धतीने नवी भाषा शिकता येईल. एकदा नवी भाषा अवगत झाली की नंतर या भाषेच्या शास्त्राचा आणि सौंदर्याचा अभ्यास करता येईल.

जगातील सर्वच भाषांना स्वतःची अशी विशीष्ट शब्द रचना असते. एका भाषेतील शब्द रचना दुसऱ्या भाषेत जशीच्या तशी वापरता येत नाही. एका भाषेतील शब्द दुसऱ्या भाषेतील शब्द रचनेनुसार केली तर या रचनेतून अर्थपुर्णता होत नाही. कधी कधी तर त्यातून अनर्थ ही होतो. म्हणजेच कोणतीही भाषा शिकताना त्या भाषेची शब्द आणि वाक्य संरचना समजणे सर्वाधिक गरजेचे असते.

वर वर्णन केलेल्या भाषा शिकण्याची पद्धत फक्त अर्वाचीन भाषा शिकण्यासाठी पुर्णतः उपयोगी आहे. मात्र कोणतीही प्राचिन भाषा शिकण्यासाठी ही पद्धत पुर्णतः उपयोगी नाही. कारण प्राचिन भाषा बोलणारा जन-समुदाय वर्तमान काळात उपलब्ध नसतो. म्हणूनच तर त्या भाषेला प्राचिन भाषा म्हणतात. प्राचिन भाषा शिकण्यासाठी या भाषेत उपलब्ध असलेले वाङ्मय उपयोगी पडते. भारतीय प्राचिन भाषेचे आणखी एक विशेष वेगळेपण पहायला मिळते. भारतीय प्राचीन भाषांमध्ये केवळ वाक्यातील शब्द-रचनाच नव्हे तर शब्दातली अक्षर-रचना देखील महत्वाची असते. कारण अनेकदा एकमेकांच्या सोबत येणारे एक वा अधिक शब्द एकत्रित करून (**शब्द संधि**) लिहिले (वा बोलले) जातात. अशा वेळी या शब्द समूहातील शब्द पृथक करणे आणि समजणे गरजेचे असते.

आतापर्यंतचे सर्व विवेचन आपण पालि भाषा समजण्या-शिकण्याच्या हेतुने केले आहे. पालि भाषा शिकण्यासाठी विपुल साहित्य उपलब्ध आहे. पालि भाषेची वाक्य रचना मराठी सदृश्यच आहे वस्तुतः मराठी भाषेची उत्पत्ति प्राकृत भाषेतूनच झाली आहे. पालि भाषा प्राकृत भाषेचीच एक आवृत्ती आहे.

भारतीय भाषा - शब्दांच्या रुपात होणारे बदल

जवळ जवळ सर्वच भारतीय भाषां मधे प्रत्येक वाक्यातील शब्दांची रचना एका विशेष पद्धतीने केली जाते. या रचनेमधे शब्दांचा क्रम सामान्यपणे बदलला जात नाही. पण सामान्यपणे हा क्रम अनावधानाने अथवा अवधानपूर्वक (भाषा सौंदर्यासाठी) बदलला तरीही वाक्याचा अर्थ बदलत नाही. पुढील वाक्य पहा. ....

देवदत्ताने हंसाला मारले.	हंसाला देवदत्ताने मारले.
मारले देवदत्ताने हंसाला.	मारले हंसाला देवदत्ताने.
हंसाला मारले देवदत्ताने.	देवदत्ताने मारले हंसाला.

जागतीक किर्तीची भाषा इंग्लीश मधे ही शब्द-रचना सामान्य पणे पुढील प्रमाणे लिहीली जाईल.

....

१. Devadatta killed Goose.	४. Goose killed Devadatta.
२. Killed Goose Devadatta.	५. Goose Devadatta killed.
३. Devadatta Goose Killed.	६. Killed Devadatta Goose.

यात फक्त पहिल्या आणि चौथ्या शब्द-रचनेत निदान अर्थबोध तरी होतो (पुर्णपणे विरोधी अर्थ) पण दुसऱ्या तिसऱ्या आणि पाचव्या सहाव्या रचनेत अर्थबोधच होत नाही.

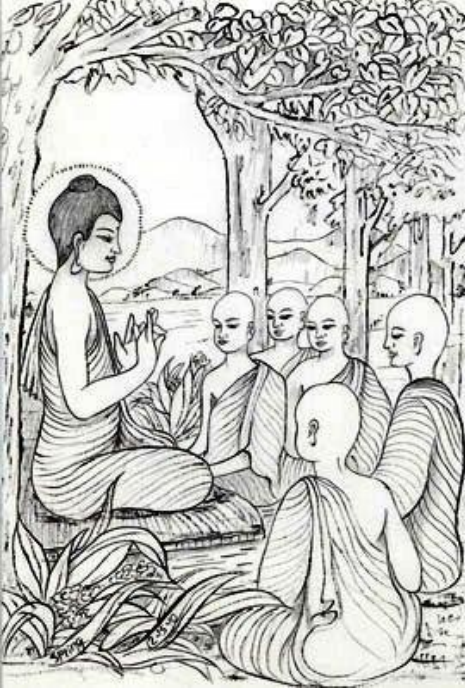
भारतीय भाषेच्या बाबतीत असे का होते ?

याचे कारण 'देवदत्त' या शब्दाला जोडलेले 'ने' हे अक्षर आणि 'हंस' या शब्दाला जोडलेले 'ला' हे अक्षर. विशेष म्हणजे देवदत्त आणि हंस हे शब्द म्हणजे व्यक्ति, जीव तथा वस्तुची नावे आहेत. तसेच 'मार' हा मुळ क्रिया दाखविणारा शब्द (धातु), यातून तयार होणारे क्रियापद 'मारणे'. 'मारले' हे त्याचे **भुतकाळ** दर्शविणारे रूप. 'ने' आणि 'ला' ही अक्षरे या वाक्यातील नावांच्या अखेरीस लावलेले 'प्रत्यय' आहेत. हे प्रत्यय (**परस्सपद**) विभक्ती म्हणजेच **विभक्ति**.

अशा प्रकारे वाक्यात रचना करतांना शब्द बदलतात आणि या रचनेतून एक निश्चित अर्थ प्राप्त होतो. कोणतीही भारतीय भाषा शिकताना प्रथम कोणत्या प्रकारचे शब्द **कधी** आणि **कसे**

बदलतात याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. तर वाक्यात कसेही आणि कोठेही योजले तरीही न बदलणारे शब्द कोणते याचा अभ्यासही अंतर्भूत असावा लागेल.

या अभ्यासा नंतर आपली वाचण्या-लिहीण्या-बोलण्यातील या नव्या भाषेची **शब्दसंपदा** जस-जशी वाढत जाईल आणि त्या त्या ठिकाणी मुळ शब्द आणि त्या शब्दाचे बदलेले रूप समजून येईल तस-तसे भाषेचे नीट आकलन होऊ लागेल.

पालि भाषा

प्राचीन भारतात ज्या भाषा बोलल्या जात होत्या त्यांना आज प्राकृत असे संबोधले जाते. स्थळ-काळानुरूप प्राकृत भाषेच्या अनेक आवृत्ती प्राचीन भारतात आढळल्या आहेत. या आवृत्ती म्हणजे मागधी, अर्धमागधी/जैन प्राकृत, शौरसेनी, महाराष्ट्री, पैशाचि. इसवी सन पूर्व ४५० च्या सुमारास अस्तित्वात असलेली अशीच एक प्राकृतची आवृत्ती बुद्धांनी आणि त्यांच्या शिष्यांनी त्यांची तत्व जनसामान्यांना सांगण्यासाठी वापरली. ही भाषा म्हणजेच **“पालि”**.

पालि या शब्दाचा अर्थ > ओळ (Line), पंक्ति (Row), मार्गिका (Causeway), पवित्र मजकुर (तिपिटकातील मजकुर)(Sacred text)*. पालि या शब्दाचा अर्थ सांगणाऱ्या लेखांमधे माझ्या असेही वाचनात आले आहे की, **“धम्म पालयति तं पालि”**. (पालयति म्हणजे (पालन,पोषण) रक्षण करतो/रक्षण करते) अर्थात धर्माचे रक्षण करते ती पालि. सुरवातीच्या काळात पालि भाषा ब्राह्मि लिपीत लिहीली जात होती. आज ती सर्व भारतीय लिपीतून लिहीली जाते. तशीच ती सिंहली, किन्नोरी आणि इतर अनेक अभारतीय लिपींमधे आणि रोमन लिपी मधेही लिहीली जाते. पालि भाषेसाठी रोमन लिपीत कांही अधिक चिन्ह देखील समाविष्ट केली आहेत.

सामान्य माणसास **पालि भाषा समजावी** एवढाच या सर्व लेखना मागचा उद्देश आहे. पालि भाषेचे पांडित्य प्राप्त व्हावे हा उद्देश तर माझाही नव्हता किंवा आजही नाही. भगवान बुद्धांनी जीवनाचे एक सार्वभौमिक आणि सार्वकालिक तत्वज्ञान अडिच हजार वर्षांपूर्वी सांगितले, जे जगातील अनेक विद्वानांना रुचले तसेच तुम्हा आम्हालाही अनुसरणीय वाटले. हे तत्वज्ञान मुळच्या शुद्ध स्वरूपात समजायचे असेल तर बुद्धांनी ते ज्या भाषेत सांगितले ती भाषा वाचता

(लिहीता) येणे आवश्यक आहे. याच उद्देशाने पालि भाषा शिकणे सुलभ व्हावे यासाठीचा हा कृतज्ञ प्रयत्न.

अर्थात हे एवढेच वाचून आपणास पालि भाषा समजू शकेल असा गैरसमज कुणीही करून घेऊ नये. या वाचना नंतर आपणास ज्ञात असलेल्या पालि भाषेतील शब्दांचा संचय जितका शक्य होईल तितका वाढविणे अत्यंत गरजेचे आहे. आपला शब्द-संचय जस-जसा वाढत जाईल आणि आपण त्या शब्दांचे पालि व्याकरण समजून त्यांचा अर्थ मनाशी लावीत जाऊ तस-तशी आपणास पालि भाषा समजणे सुकर होत जाईल. पालि भाषेचा शब्द-संचय वाढविण्यासाठी पालि वाङ्मय / पालि सुत्तांचे वाचन हा सहज सुलभ मार्ग आहे. या साठी सदर पुस्तकात पालि साहित्यातील कांही उतारे व गेय सुत्त त्यातील शब्दांच्या मराठीतील अनुवादासह दिले आहेत. या पुस्तकाच्या वाचन अभ्यासानंतर आपणास पालि भाषेच्या व्याकरणाचे आणि इतर पालि साहित्याचे वाचन करून हा अभ्यास समृद्ध करता येईल.

पालि भाषेत सुरवातीस जेव्हा वाङ्मय निर्मिती झाली आणि तो ब्राम्हि लिपीचा देखील निर्मितीचा काळ होता. अर्थातच पालि भाषा त्या काळात आणि त्या नंतरची कांही शतके पालि ब्राम्हि लिपीतच लिहीली जात होती. आज सारे पालि वाङ्मय जगातील अनेक लिपींमधे उपलब्ध आहे हे आपण या पुर्वीच वाचले आहे. तरीही पालि भाषा शिकण्या सोबत या पुस्तका अखेरीस आपण ब्राम्हि लिपीचीही तोंडओळख करून घेणार आहोत.

आपण हे वाचत आहात म्हणजेच आपणास पालि भाषा अवगत करण्याची इच्छा आहे व आपण या इच्छापुर्तीचा प्रयत्न करित आहात हे निश्चित. आपणास या प्रयत्नात यश प्राप्त होवो ही सदिच्छा.

* कंसात इंग्लीश मधे लिहीलेले शब्द Pali English Dictionary by T.W.Rhys Davids अनुसार आहेत.

बालावतार - १

---

१. बुद्धं तिधा भिवन्दित्वा, बुद्धम्बुज विलोचनं।
बालावतारं भासिस्सं, बालानं बुद्धिवुद्धिया॥

२. अक्खरापादयो एकचत्तालीसं।

अक्खरापि अकारादयो एकचत्तालीसं सुत्तन्तोपकारा।

तं यथाए ओ-उ ऊ-इ ई-अ आ-, क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ
ब भ म, य र ल व स ह ळ अंइति।-

३. तत्थोदन्तासरा अट्ट।

तत्थ अक्खरेसु ओकारन्ता अट्ट सरा नाम। तत्थेति वत्तते।

४. लहुमत्ता तयो रस्सा।

तत्थ सरेसु लहुमत्ता अ, इ, उ इति तयो रस्सा।

५. अज्जे दीघा।

तत्थ सरेसु रस्सेहज्जे दीघा। संयोगतो पुब्बे एओ रस्सा इवोच्चन्ते, अनन्तरा ब्यज्जना संयोगो।
एत्थ, सेय्यो, ओट्टो, सोत्थि।

६. सेसा ब्यज्जना।

सरे ठपेत्वा सेसा कादयो निग्गहीतन्ता ब्यज्जना।

७. वग्गा पञ्चपञ्चसो मन्ता।

ब्यज्जानानं कादयो मकारन्ता पञ्चपञ्चसो अक्खरवन्तो वग्गा।

वग्गानं पठमदुतिया सो चाघोसो। एत्थाज्जे घोसा।

८. अं इति निग्गहीतं।

अंइति अकारतो परं यो बिन्दु सूयते, तं निग्गहीतं नाम।

बिन्दु चूळामणाकारो, निग्गहीतन्ति वुच्चते।

केवलस्सा प्पयोगत्ता, अकारो सन्निधीयते।

पालि अक्षरमाला

पालि भाषेत एककेचाळीस अक्षरे आहेत.

या पैकी पहिले आठ स्वर आणि पुढील तेहेतीस व्यञ्जने.

स्वर	अ	आ	इ	ई	
	उ	ऊ	ए	ओ	
व्यञ्जन	क	ख	ग	घ	ङ
	च	छ	ज	झ	ञ
	ट	ठ	ड	ढ	ण
	त	थ	द	ध	न
	प	फ	ब	भ	म
	य	र	ल	व	
	स	ह	ळ	ं	

आठ स्वरांपैकी अ इ उ हे ऱ्हस्व स्वर आणि आ ई ऊ ए ओ हे दीर्घ स्वर.

व्यंजनाचे पाच वर्ग : अनुक्रमे क-वर्ग, च-वर्ग, ट-वर्ग, त-वर्ग आणि प-वर्ग.

य पासून ळ पर्यंत सात इतर व्यञ्जने.

अखेरीस ँ अनुस्वार किंवा अनुनासिक व्यंजन. पालि भाषेत यास निग्गहीत म्हणतात.

केसमुत्तिसुत्तं

सुत्तपिटक अंगुत्तरनिकाय - तिकनिपात पाळि (६६)

एवं मे सुत्तं - एकं समयं भगवा कोसलेसु चारिकं चरमानो महता भिक्खुसङ्घेन सद्धिं येन केसमुत्तं नाम कालामानं निगमो तदवसरि। अस्सोसुं खो केसमुत्तिया कालामा - "समणो खलु, भो, गोतमो सक्कपुत्तो सक्ककुला पब्बजितो केसमुत्तं अनुप्पत्तो। तं खो पन भवन्तं गोतमं एवं कल्याणो कित्तिसद्धो अब्भुगतो -

"इतिपि सो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो विज्जाचरणसम्पन्नो सुगतो लोकविदू अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथि सत्था देवमनुस्सानं बुद्धो भगवा'ति।" सो इमं लोकं सदेवकं समारकं सब्रह्मकं सस्समणब्राह्मणिं पजं सदेवमनुस्सं सयं अभिज्जा सच्छिकत्वा पवेदेति। सो धम्मं देसेति आदिकल्याणं मज्झेकल्याणं परियोसानकल्याणं सात्थं सब्बज्जनं, केवलपरिपुण्णं परिसुद्धं ब्रह्मचरियं पकासेति। साधु खो पन तथारूपानं अरहतं दस्सनं होतीति ।"

अथ खो केसमुत्तिया कालामा येन भगवा तेनुपसङ्कर्मिसु; उपसङ्कमित्वा अप्पेकच्चे भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदिसु, अप्पेकच्चे भगवता सद्धिं सम्मोदिसु, सम्मोदनीयं कथं सारणीयं वीतिसारेत्वा एकमन्तं निसीदिसु, अप्पेकच्चे येन भगवा तेनज्जलिं पणामेत्वा एकमन्तं निसीदिसु, अप्पेकच्चे नामगोत्तं सावेत्वा एकमन्तं निसीदिसु, अप्पेकच्चे तुण्हीभूता एकमन्तं निसीदिसु। एकमन्तं निसिन्ना खो ते केसमुत्तिया कालामा भगवन्तं एतदवोचुं -

"सन्ति, भन्ते, एके समणब्राह्मणा केसमुत्तं आगच्छन्ति। ते सकंयेव वादं दीपेन्ति जोतेन्ति, परप्पवादं पन खुंसेन्ति वम्भेन्ति परिभवन्ति ओमक्खिं करोन्ति। अपरेपि, भन्ते, एके समणब्राह्मणा केसमुत्तं आगच्छन्ति। तेपि सकंयेव वादं दीपेन्ति जोतेन्ति, परप्पवादं पन खुंसेन्ति वम्भेन्ति परिभवन्ति ओमक्खिं करोन्ति। तेसं नो, भन्ते, अम्हाकं होतेव कङ्खा हीति विचिकिच्छा - 'को सु नाम इमेसं भवतं समणब्राह्मणानं सच्चं आह, को मुसा'ति ?"

"अलज्हि वो, कालामा, कङ्खितुं अलं विचिकिच्छित्तुं। कङ्खनीयेव पन वो ठाने विचिकिच्छा उप्पन्ना।"

"एथ तुम्हे, कालामा, मा अनुस्सवेन, मा परम्पराय, मा इतिकिराय, मा पिटकसम्पदानेन, मा तक्कहेतु, मा नयहेतु, मा आकारपरिवितक्केन, मा दिट्ठिनिज्झानक्खन्तिया, मा भब्बरूपताय, मा समणो नो गरूति। यदा तुम्हे, कालामा, अत्तनाव जानेय्याथ - 'इमे धम्मा अकुसला, इमे धम्मा सावज्जा, इमे धम्मा विज्जुगरहिता, इमे धम्मा समत्ता समादिन्ना अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ती'ति, अथ तुम्हे, कालामा, पजहेय्याथ ।"

चारिकं = यात्रा, प्रवास
 सद्धिं = सोबत
 केसमुत्ति = आजचे केसरिया नगर
 कालामा = केसमुत्ति नगरातील विशीष्ट लोक
 खो = वस्तुतः, वास्तविक
 पब्बजितो = प्रवज्जित झालेला
 कल्याणो = नशीबवान, पवित्र
 अब्भुग्गतो = वर गेलेला, उन्नत
 अनुत्तरो = असा दुसरा नाही, सर्वोत्तम
 सारथी = रथ चालविणारा, पुढे नेणारा
 मार = मनातील अकुशल प्रवृत्ती, भुलैया
 इमं = या, अशा
 सच्छिकत्वा = साक्षात करतो
 आदि = आरंभ
 परियोसान = शेवट
 सब्बज्जन = सब्ब व्यंजन - सर्वाक्षर
 पकासेति = प्रकाशित करतो
 अप्पेकच्चे = क्वचित, कधि तरी, अल्पशः
 निसीदन = बसणे
 सारेत्वा = स्मरण करुन
 तुण्हीभुता = गुपचुप
 सकंयेव = स्वताचा
 दीपन = प्रकाशित करणे
 पन = परंतु
 खुंसेन्ति = दोष देणे, अपशब्द बोलणे
 परिभवन = निंदा करणे
 अपर = दुसरा, पश्चिम, अन्य
 विचिकिच्छा = अविश्वास, संशय
 इतिकिराय = मुलतः असणे
 परिवितक्क = परामर्श

चरमान = चालणारा, फिरणारा, प्रवासी
 निगम = नगर, शहर
 तदवसरि = तत् अवसरि = तेथे पोचले
 अस्सोसुं = होत
 खलु = खरोखर
 अनुप्पत्तो = प्राप्त झाला
 कित्तिसद्धो = किर्तीमान
 लोकविदु = सर्व लोक जाणणारा, विश्वज्ञ
 पुरिसदम्म = शिक्षीत होत असणारा
 सत्था = शासित करणारा, शिकवणारा
 सयं = स्वयं, आपोआप
 अभिज्जा = अभिज्ञान
 पवेदेति = प्रकट करतो, विज्ञापित करतो
 मज्झ = मध्यांतर
 सात्थ = सार्थ, उपयुक्त
 ब्रम्हचरियं = पावित्र्य
 उपसङ्क = जवळ जाणे
 एकमन्तं = एका बाजूला
 सम्मोद = आनंद, उल्हास
 सावेत्वा = सांगून
 एतदवोचु = एतत् वचु = असे बोलले
 वादं = विचार, सिद्धांत
 जोतन = चमकविणे
 परप्प = दुसऱ्याचा, इतरांचा
 वम्भेन्ति = घृणा करतात
 ओमक्खिं = निम्नतम, नीचतम
 कङ्खा = शंका, संशय
 अलज्हि = पर्याप्त
 नयहेतु = खात्रिलायक
 निज्झान = अंतर्यामि

खन्तिय = सहनशील, सहनयोग्य

सावज्जा = सदोष

गरहिता = निंदनीय

समादिन्न = अंगीकार करणे, स्वीकारणेसंवत्त = विद्यमान असणे, असणे

पजहेय्याथ = त्याग करा.

धम्म = गुणविशेष, गुणधर्म

विज्जा = विवेक

समत्ता = समस्त

केसमुत्तिसुत्त - मराठी अनुवाद

मी असे ऐकले आहे. एकदा भगवंत मोठ्या प्रवासी भिक्खुसंघासह कौशल (देशाच्या) यात्रेत असता कालामांच्या (जमातीच्या) केसमुत्ति नावाच्या नगरात पोचले. केसमुत्ति हे खरेतर कालामांचेच. हे श्रमण, शाक्यकुळातील प्रवज्जित, शाक्यपुत्र गौतम खरोखरच (आपल्याला) प्राप्त झाले आहेत. वास्तविक आता गौतम पवित्र, उन्नत व कीर्तीमान आहे. जो दीप्यमान, योग्यताप्राप्त, सम्यक बुद्धीचा, विद्या व आचरणाने संपन्न, सन्मार्गावर जात असलेला, सर्व लोक जाणणारा (सर्वज्ञ), सर्वोत्तम असा, शिक्षित होऊ असणाऱ्यांना पुढे नेणारा, सामान्य आणि असामान्य लोकांना शासित करणारा असा तो बुद्ध. तो असामान्य जनांना, भुलैयांना, पवित्र जनांना, श्रमण-ब्राम्हण जनांना आपोआपच अभिज्ञानाचा साक्षात्कार प्रकट करतो. असे तत्वज्ञान देतो जे आरंभी हितकर, मध्यान्ही हितकर आणि अंतिमतः हितकर, सार्थ सर्वाक्षर, समस्त परिपुर्ण, परिशुद्ध आणि पवित्रतेने प्रकाशित आहे. या लाभप्रद रूपाने योग्य दर्शन होत आहे.

अशा रितीने केसमुत्तीचे कालामा भगवंतांजवळ आले. कांही (लोक) जवळ जाऊन भगवंतांना अभिवादन करून एकाबाजूला बसले. कांही (त्यांच्या) सानिध्याने उल्हासित झाले. कांही आनंदाने स्मृती-विस्मृत होऊन एकाबाजूला बसले. कांहीजण भगवंतांना हात जोडून प्रणाम करून एका बाजूला बसले. कांही जण नाम-गोत्र सांगून एकाबाजूला बसले. एका बाजूला बसून केसमुत्तीचे कालामा भगवंतांना असे म्हणाले की...

“शान्ती, भन्ते, कोणी एक ब्राम्हण-श्रमण केसमुत्तिस येतात. ते स्वतःची तत्व प्रकाशित करतात, चमकवितात, परंतु इतरांच्या तत्वांना दोष देतात, घृणा करतात, निंदा करतात, नीच करतात. भन्ते, दुसऱ्यांदा कोणी एक ब्राम्हण-श्रमण केसमुत्तिस येतात. त्यांनी स्वतःची तत्व प्रकाशित

करतात, चमकवितात, परंतु इतरांच्या तत्वांना दोष देतात, घृणा करतात, निंदा करतात, नीच करतात. म्हणून हे भन्ते, आम्हास शंका होते, संशय येतो - यापैकी कोणता श्रमण-ब्राम्हण सत्य बोलतो, कोणता खोटे बोलतो ?”

“हे कालामा, आपणास शंका आणि संशय आहे, या ठिकाणी अशी शंका व संशय येणे पर्याप्त आहे.”

“हे कालामा, (केवळ) ऐकण्याने नाही, पारंपारिकतेने नाही, मुलतः असल्याने नाही, धार्मिक पुस्तकात असल्याने नाही, तर्क-हेतुने नाही, खात्री असल्याने नाही, मागील परामर्शाने नाही, अंतर्दामी दृष्टीने समजून नाही, भव्य-रूपाने (भारुन) नाही, श्रमण व जेष्ठांच्या (सांगण्या) ने नाही, तर हे कालामा, स्वतः जाणून घ्या (की), जे तत्व अकुशल आहे, जे तत्व सदोष आहे, ज्या तत्वांना विद्वान दोषी म्हणतात, ज्या तत्वांना संपूर्ण अंगीकारणे सर्वांसाठी अहिताचे आणि दुखाःचे आहे, हे कालामा, अज्ञा (तत्वां) चा (सर्वथा) त्याग करा.”

वाक्यातील शब्द आणि त्यांचे भेद

मानव संवाद करतात तेव्हा ते एकमेकांना कांही विचरतात आणि जे विचारले ते सांगतात. या विचारण्यात आणि सांगण्यात कांहीतरी 'असणे' किंवा कांहीतरी 'घडणे' असते. या असण्या-घडण्याचा थेट संबंधीत म्हणजेच 'जो कोणी असतो' अथवा 'जो कोणी घडवितो' "तो" म्हणजे संवादातील वाक्यात असलेला **कर्ता**. हा कर्ता कधी एकटा (**एकवचन**) तर कधी समुह रूपात (**बहुवचन**) असतो. तसेच हा कर्ता कधी पुरुष (**पुल्लिंग**), कधी स्त्री (**स्त्रीलिंग**) तर कधी या दोहोहून वेगळा (**नपुसकलिंग**) असतो. या कर्त्याला एक विधान किंवा नाव असते ज्याने तो निश्चित ओळखला जातो. या नावालाच **नाम** म्हटले जाते. जेव्हा याच कर्त्याचा पुन्हा पुन्हा उल्लेख होतो तेव्हा पहिल्या उल्लेखा नंतर येणाऱ्या पुढील उल्लेखात या नावाच्या ऐवजी एक वेगळे विधान वापरले जाते. या विधानाला **सर्वनाम** म्हणतात.

संवादातील वाक्यातून संवादकर्ता स्वतः बदल बोलतो तेव्हा त्याला प्रथम पुरुष म्हणजे **उत्तमपुरिसो** म्हणतात. ज्याच्याशी संवाद केला जातो आहे त्याचा वाक्यात उल्लेख होतो तेव्हा त्याला द्वितीय पुरुष म्हणजे **मज्झिमपुरिसो** म्हणतात. जेव्हा संवादातील वाक्यात संवाद करणाऱ्या दोहोहून वेगळा तीसऱ्याच कोणाचा उल्लेख असतो तेव्हा त्याला तृतीय पुरुष म्हणजे **पठमपुरिसो** म्हणतात.

वाक्यातून व्यक्त होणाऱ्या घडण्याचा थेट संबंध जसा कर्त्याशी असतो तसेच वाक्यातील घडणे ज्याच्याशी घडते तो म्हणजे वाक्यातील **कर्म**. या कर्मासही एकवचन, बहुवचन तसेच पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुसकलिंग असे भेद असतात. तसेच कर्मही उत्तमपुरिसो, मज्झिमपुरिसो व पठमपुरिसो अशा स्वरूपात येते.

ज्या शब्दाने वाक्यातील असणे किंवा घडणे सांगितले जाते त्या शब्दाला **क्रियापद** म्हणतात. क्रियापदातील शब्द एका मुळ शब्दाला प्रत्यय म्हणजे **परस्सपद** जोडून केलेले रूप असते. या मुळ शब्दाला **धातु** म्हणतात. धातुला जोडण्याचे परस्सपद (प्रत्यय) उत्तमपुरिसो, मज्झिमपुरिसो व पठमपुरिसो तसेच एकवचन व बहुवचन या कर्त्याच्या भेदावर अवलंबून असते. वाक्यात सांगितलेली क्रिया केव्हा घडली हे सांगणारा क्रियापद शब्दातील बदल ह एक महत्वाचा भेद होय. क्रिया वर्तमानात घडत असल्यास वर्तमान काळ म्हणजेच **पचुपन्नकालो**, या पुर्वीच घडली असल्यास भुतकाळ म्हणजेच **हिव्यत्तनीकालो** आणि क्रिया पुढे घडणार असल्यास भविष्यकाळ म्हणजेच **भविस्सन्तिकालो** म्हणतात. वर्तमानकाळास

वत्तमानकालो, भुतकाळास **अतितकालो** आणि भविष्यकाळास **अनागतकालो** असेही संबोधले जाते.

"योच बुद्धा **अतिताच**, योच बुद्धा **अनागता**, **पच्चुपन्नाच** यो बुद्धा अहं वंदामि सब्बदा ।" या सुत्तातून तीनही काळांची नावे निश्चित स्मरणात रहातील.

महामङ्गलसुत्त (सुत्त १ - ७)
सुत्तपिटक -खुद्दकनिकाय - खुद्दकपाठपाळि

“बहू देवा मनुस्सा च, मङ्गलानि अचिन्तयुं।
आकङ्खमाना सोत्थानं, ब्रूहि मङ्गलमुत्तमं” ॥१॥

“असेवना च बालानं, पण्डितानञ्च सेवना।
पूजा च पूजनेय्यानं, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥२॥

“पतिरूपदेसवासो च, पुब्बे च कतपुञ्जता।
अत्तसम्मापणिधि च, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥३॥

“बाहुसच्चञ्च सिप्पञ्च, विनयो च सुसिक्खितो।
सुभासिता च या वाचा, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥४॥

“मातापितु उपट्टानं, पुत्तदारस्स सङ्गहो।
अनाकुला च कम्मन्ता, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥५॥

“दानञ्च धम्मचरिया च, जातकानञ्च सङ्गहो।
अनवज्जानि कम्मनि, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥६॥

“आरती विरती पापा, मज्जपाना च संयमो।
अप्पमादो च धम्मेषु, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥७॥

चिन्ता = काळजी, विचार, समस्या
आकङ्ख = आकांक्षा
सोत्थि = कल्याण, सुरक्षा, क्षेम
सेवना = संगत करणे
पतिरूप = अनुकुल
वास = रहाणे
सच्चञ्च = ज्ञान
उपट्टान = सेवा
अनवज्ज = अवर्ज्य
विरती = दूर रहाणे

अचिन्तयुं = काळजीने, विचाराने
आकङ्खमाना = आकांक्षा करणारे
ब्रूहि = बोलावे, सांगवे.
बाल = मुर्ख, अज्ञानी
देस = देश, प्रदेश
पुञ्जता = पुर्वता, प्राथमिकता
सिप्पञ्च = कौशल्य
अनाकुल = निश्चिंत
आरति = त्याग
पाप = दुष्कृत्य, वाइट कृती

महामङ्गलसुत्त मराठी अनुवाद (सुत्त १ - ७)

(महामङ्गलसुत्ताची प्रास्तावना -

भगवान एकदा श्रावस्ति येथील अनाथपिण्डकाच्या जेतवन बागेत बसले असता रात्र समयी एक देवता तेथे येवून, भगवन्ताना अभिवादन करून गेय स्वरूपात म्हणाली ....)

अनेक श्रेष्ठ(मानव) व (सामान्य)मानव यांचे मंगलाच्या विचाराने,
कल्याणाच्या अनेक आकांक्षां करणारां साठी (आपण) उत्तम व मंगल सांगावे. ११।

(यावर भगवन्तानी दिलेले उत्तर ....)

मुखर्षीची संगत नसावी, पंडितांची संगत असावी,
पुजनीयांची पुजा व्हावी, हे उत्तम व मंगल. १२।

अनुकूल (योग्य) प्रदेशात रहावे, पुण्य कृत्यास (सत्कृत्यास) पुर्वता (प्राथमिकता) असावी,
स्वयं सम्यक असण्याचा निश्चय ठेवावा, हे उत्तम व मंगल. १३।

अधिक ज्ञान, कौशल्य आणि विनय यांनी सुशिक्षित व्हावे,
बोलताना चांगले भाष्य करावे, हे उत्तम व मंगल. १४।

माता-पित्यांची सेवा करावी, पुत्र व पत्नीचे हित करावे,
निश्चित कार्य करावे, हे उत्तम व मंगल. १५।

दान करावे, सदाचरण करावे, आप्तजनांचे हित करावे,
अवर्ज्य तेच करावे, हे उत्तम व मंगल. १६।

दुष्कृत्य त्यागावे, त्यापासून दूर रहावे, मद्यपानापासून संयमित रहावे,
सद्गुणां बद्दल प्रमाद नसावा, हे उत्तम व मंगल. १७।

महामङ्गलसुत्त (सुत्त ८ - १२)

“गारवो च निवातो च, सन्तुट्ठि च कतञ्जुता।
कालेन धम्मस्सवणं, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥८॥

“खन्ती च सोवचस्सता, समणानञ्च दस्सनं।
कालेन धम्मसाकच्छा, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥९॥

“तपो च ब्रह्मचरियञ्च, अरियसच्चान दस्सनं।
निब्बानसच्छिकिरिया च, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥१०॥

“फुट्टस्स लोकधम्मोहि, चित्तं यस्स न कम्पति।
असोकं विरजं खेमं, एतं मङ्गलमुत्तमं ॥११॥

“एतादिसानि कत्वान, सब्बत्थमपराजिता।
सब्बत्थ सोत्थिं गच्छन्ति, तं तेसं मङ्गलमुत्तमं” ॥१२॥

* सुख आणि दुःख, यश आणि अपयश, निंदा आणि स्तुती, लाभ आणि क्षती,
हे आठ लोक-स्वभाव आहेत.

गारवो = गौरव
सन्तुट्ठि = संतुष्टी
खन्ति = सहनशीलता
साकच्छा = चर्चा
निब्बान = निर्वाण
फुट = भरणे, भारणे
यस्स = जो कोणी
खेमं = क्षेम, सुख

निवातो = अवमान
कतञ्जुता = कृतज्ञता
सोवच्चसता = विनम्रता
ब्रह्मचरिय = श्रेष्ठ जीवन
सच्छिकिरिया = साक्षातिकरण
लोकधम्म = लोकस्वभाव
विरजं = निर्मळ
एतादिसानि = अशा प्रकारे

महामङ्गलसुत्त मराठी अनुवाद (सुत्त ८ - १२)

गौरव अथवा अवमान किंवा संतुष्टी या (सर्वा) बद्दल कृतज्ञ असावे
वेळो-वेळी सद्विचारांचे श्रवण करावे, हे उत्तम व मंगल. १८।

सहनशीलता व विनम्रता बाळगावी, श्रमणांचे दर्शन करावे आणि ...
वळो-वेळी सद्विचारांची चर्चा करावी, हे उत्तम व मंगल. १९।

श्रेष्ठ जीवनासाठी आणि श्रेष्ठ (चार) सत्य यासाठी साधना करावी,
निर्वाणाच्या साक्षातिकरणा साठी (साधना करावी), हे उत्तम व मंगल. १०।

आठ *लोक-स्वभावाने भारूनही ज्या कोणाचे चित्त कंपित होत नाही,
(परंतु) शोकरहीत आणि निर्मळ क्षेमपूर्ण रहाते, हे उत्तम व मंगल. ११।

अशा प्रकारे केल्याने (जो) सर्वत्र अपराजित रहातो,
सर्वथा कल्याणाकडे जातो, हे त्याचे उत्तम व मंगल. १२।

वाक्यातील शब्दात होणारे बदल - १

देवदत्तो हंसं पस्सति.

देवदत्तो धनुं आहरती.

देवदत्तेन धनुं तेजन योजेति.

देवदत्ताय हंसस्स कामता होन्ति.

विद्ध हंसो नभस्मा पतेति.

यस्स तेजनो, तेसं हंसो.

देवदत्तस्स चित्तस्मि अनुकम्पा नत्थि.

गोतमा, हंसं ओभरती.

देवदत्त हंसाला पहातो.

देवदत्त धनुष्याला आणतो.

देवदत्ताने धनुष्याला बाण लावला.

देवदत्ताला हंसाची इच्छा होती.

जखमी हंस आकाशातून पडतो.

ज्याचा बाण, त्याचा हंस.

देवदत्ताच्या मनात करुणा नाही.

गौतमा, हंस घेवून जा.

वरील आठ वाक्यात शब्दात होणारे आठ प्रकारचे बदल दिसत आहेत. बदलले शब्द ठळक केले आहेत, आणि हे शब्द व्यक्ति, वस्तु अथवा तत्सम गोष्टींची नावे (अथवा नावांचा उल्लेख न करता व्यक्तिचा उल्लेख करणारे शब्द) आहेत. जसे ....

- देवदत्त व गोतम ही व्यक्तींची नावे आहेत.
- हंस हे पक्षाचे नाव आहे तर धनु व तेजन ही वस्तुंची नावे आहेत.
- नभ आणि चित्त ही देखील नावेच आहेत.
- वरील सर्व वाक्यातील व्यक्ति आणि वस्तु एकेकच आहेत.

नावाला मराठी व्याकरणात आणि पालि व्याकरणातही नाम असे म्हणतात.

या व्यक्ति आणि वस्तु एकेक असल्याने हे एकवचन आहे.

नामात अथवा सर्वनामात बदल होताना त्याच्या अखेरीस एक वा दोन अक्षरे जोडली जातात.

या शब्दबदलास पालि भाषेत विभक्ति (मराठीत विभक्ति) म्हणतात.

भिव्खू जेतवनं आगच्छन्ति.

बुद्धं भिव्खवो सद्धमं देसति.

भिव्खूहि बुद्धाय नमन्ति.

भिव्खुनो गामणिना भोजनं देसति.

गामवासी भिव्खुभि धम्मं आकङ्खति.

गामवासी भिव्खुनं मानेसी.

भिव्खुमि खीणासवो होन्ति.

भिव्खवे ! मा पमादो रमस्सु चित्तं.

भिव्खू जेतवनात आले.

बुद्धांनी भिव्खुंना सद्धर्म दिला.

भिव्खुंनी बुद्धांना नमन केले.

भिव्खुंना गाव-मुख्याने भोजन दिले.

ग्रामस्थ भिव्खुंकडून धर्म इच्छितात.

ग्रामवासींनी भिव्खुंचा सन्मान केला.

भिव्खुंत आश्रव-क्षीणता असते.

भिव्खुंनो ! प्रमादात मन रमवू नका.

वरील वाक्यात **भिक्खु** या नामाचे **बहुवचन** येते व त्याच्या रूपात आठ विभक्तिंचे (**बहुवचन विभक्ति**) बदल दिसत आहेत.

वाक्यात उपयोजिलेल्या प्रत्येक नामाची (सर्वनामाची) एक भुमिका असते. या भुमिकेनुसार त्याचे विभक्तीचे रूप तयार होते. पुढील तक्त्यात आठ वाक्यात गौतम / गोतम या नामाची आठ विभक्ति रूपे आणि याच शब्दाची वाक्यातील भुमिका लिहीली आहे.

विभक्ती	पालि वाक्य / मराठी वाक्य	भुमिका
प्रथमा	गौतम राज-पासाद बहि निक्खमति गौतम राजवाड्याबाहेर निघाला.	कोण, काय
द्वितीया	गौतमं गिलान महल्लक पस्सि गौतमासु आजारी वृद्ध दिसला.	कशास, कोणास
तृतीया	गौतमेन किंकरानं बहुं पज्ज पुच्छि गौतमाने सेवकास अनेक प्रश्न विचारले.	कसा, कुणी / कोणी
चतुर्थी	गौतमनो बहु विसज्जन लभि गौतमाला अनेक उत्तरे मिळाली.	कशाला, कुणाला
पंचमी	गौतमस्मा कुसल-पजा कोचि नत्थि गौतमाहून कुशल-बुद्धी कुणीही नाही.	कशाहून, कुणाहून
शष्ठी	गौतमस्स पजा सम्मासं अत्थि गौतमाची बुद्धी सम्यक आहे.	कशाचा, कुणाचा
सप्तमी	गौतमस्मि कोधो नत्थि गौतमात क्रोध नाही.	कशात, कोणात
संबोधन	गौतमा, अम्हाकं सद्धमं देति गौतमा, आम्हास सद्धम्म द्यावा.	साद देणे, हाक मारणे

विभक्तीचे रूप (विभक्ति) नामाच्या **वचन** (एकवचन, बहुवचन), **लिंग** (पुल्लिंग, स्त्रिलिंग, नपुंसकलिंग) आणि **अन्त्य स्वर** (अकारान्त, आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त) यावर अवलंबून असते. तरीही स्थूलपणे नामांस जोडले जाणारे **विभक्ति परस्सपद** पुढील तक्त्यात दिले आहेत.

विभक्ति परस्सपद

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन	भुमिका
पठमा	ओ	आ	कोण, काय
दुतिया	अं	ए	कशास, कोणास
ततिया	एन	एहि, एभि	कसा, कुणी / कोणी
चतुत्थी	आय, स्स	आनं	कशाला, कुणाला
पञ्चमी	आ, स्मा, म्हा	एहि, एभि	कशाहून, कुणाहून
छट्ठी	स्स	आनं	कशाचा, कुणाचा
सप्तमी	ए, स्मि, म्हे	एसु	कशात, कोणात
आलपन	(आ)	(आ)	साद देणे, हाक मारणे

नावांचा उल्लेख न करता व्यक्तिचा उल्लेख करणाऱ्या शब्दांना सर्वनाम म्हणतात. मी, आम्ही, तु, तुम्ही, तो, ती, ते, त्या, कोण (प्रश्नार्थक सर्वनाम) ही मराठी सर्वनामे आहेत. पालि भाषेत अम्ह, तुम्ह, त, य आणि क (प्रश्नार्थक सर्वनाम) ही सर्वनामे आहेत. या सर्वनामांची देखील आठ विभक्ति रुपे होतात. पुढील पानांवरील तक्त्यां मधून कांही नाम व सर्वनामांची विभक्ति रुपे अभ्यासासाठी दिली आहेत.

नर (अकारान्त पुल्लिङ्ग) मानव, मनुष्य

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	नरो	नरा
दुतिया	नरं	नरे
ततिया	नरेन	नरेहि, नरेभि
चतुत्थी	नराय, नरस्य	नरानं
पञ्चमी	नरा, नरम्हा, नरस्मा	नरेहि, नरेभि
छट्ठी	नरस्स	नरानं
सत्तमी	नरे, नरम्हि, नरस्मि	नरेसु
आलपन	नर, नरा	नरा

चित्त (अकारान्त नपुसकलिङ्ग) मन, चित्त

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	चित्तं	चित्ता, चित्तानि
दुतिया	चित्तं	चित्ते, चित्तानि
ततिया	चित्तेन	चित्तेहि, चित्तेभि
चतुत्थी	चित्ताय, चित्तस्स	चित्तानं
पञ्चमी	चित्ता, चित्तम्हा, चित्तस्मा	चित्तेहि, चित्तेभि
छट्ठी	चित्तस्स	चित्तानं
सत्तमी	चित्ते, चित्तम्हि, चित्तस्मि	चित्तेसु
आलपन	चित्त, चित्ता	चित्ता, चित्तानि

पञ्जा (आकारान्त स्त्रिलिङ्ग) प्रज्ञा

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	पञ्जा	पञ्जा, पञ्जायो
दुतिया	पञं	पञ्जा, पञ्जायो
ततिया	पञ्जाय	पञ्जाहि, पञ्जाभि
चतुत्थी	पञ्जाय	पञ्जानं
पञ्चमी	पञ्जाय	पञ्जाहि, पञ्जाभि
छट्ठी	पञ्जाय	पञ्जानं
सत्तमी	पञ्जाय, पञ्जायं	पञ्जासु
आलपन	पञ्जे	पञ्जा, पञ्जायो

पाणि (इकारान्त पुल्लिङ्ग) हात

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	पाणि	पाणी, पाणयो
दुतिया	पाणिं	पाणी, पाणयो
ततिया	पाणिना	पाणीही, पाणीभि
चतुत्थी	पाणिनो, पाणिस्स	पाणीनं
पञ्चमी	पाणिना, पाणिम्हा, पाणिस्मा	पाणीही, पाणीभि
छट्ठी	पाणिनो, पाणिस्स	पाणीनं
सत्तमी	पाणिम्हे, पाणिस्मि	पाणिसु, पाणीसु
आलपन	पाणि, पाणी	पाणि, पाणयो

बोधि (इकारान्त स्त्रिलिंग) ज्ञान, बुद्धी

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	बोधि	बोधी, बोधियो, बोध्यो
दुतिया	बोधिं	बोधी, बोधियो, बोध्यो
ततिया	बोधिया, बोध्या	बोधीहि, बोधीभि
चतुर्थी	बोधिया, बोध्या	बोधीनं
पञ्चमी	बोधिया, बोध्या	बोधीही, बोधीभि
छट्टी	बोधिया, बोध्या	बोधीनं
सत्तमी	बोधियं, बोध्यं, बोध्या, बोधिं, बोधो, बोधिया	बोधीसु, बोधिसु
आलपन	बोधि	बोधी, बोधियो, बोध्यो

भिक्षु (उकारान्त पुल्लिंग) भिक्षु

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	भिक्षु	भिक्षू, भिक्षवो
दुतिया	भिक्षुं	भिक्षू, भिक्षवो
ततिया	भिक्षुना	भिक्षूहि, भिक्षूभि
चतुर्थी	भिक्षुनो, भिक्षुस्स	भिक्षूनं
पञ्चमी	भिक्षुना, भिक्षुस्मा, भिक्षुम्हा	भिक्षूहि, भिक्षूभि
छट्टी	भिक्षुनो, भिक्षुस्स	भिक्षूनं
सत्तमी	भिक्षुस्मिं, भिक्षुम्हे	भिक्षुसु, भिक्षूसु
आलपन	भिक्षु	भिक्षू, भिक्षवे, भिक्षवो

पितु (उकारान्त पुल्लिंग) पिता

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	पिता	पितरो
दुतिया	पितरं	पितरे, पितरो
ततिया	पितरा	पितरेहि, पितरेभि, पितूहि, पितूभि
चतुत्थी	पितु, पितुनो, पितुस्स	पितरानं, पितानं, पितूनं
पञ्चमी	पितरा	पितरेहि, पितरेभि, पितूहि, पितूभि
छट्ठी	पितु, पितुनो, पितुस्स	पितरानं, पितानं, पितूनं
सत्तमी	पितरि	पितरेसु, पितुसु, पितूसु
आलपन	पित, पिता	पितरो

अम्ह (सर्वनाम) मी

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	अहं	मयं, अस्मा, अम्हे, नो
दुतिया	मं, ममं	अम्हं, अम्हाकं, अम्हे, नो
ततिया	मया, मे	अम्हेहि, अम्हेभि, नो
चतुत्थी	मम, मय्हं, अम्हं, ममं, मे	अस्माकं, अम्हाकं, अम्हं, अम्हे, नो
पञ्चमी	मया	अम्हेहि, अम्हेभि
छट्ठी	मम, मय्हं, अम्हं, ममं, मे	अस्माकं, अम्हाकं, अम्हं, अम्हे, नो
सत्तमी	मयि	अस्मासु, अम्हेसु
आलपन	---	---

तुम्ह (सर्वनाम) तु

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	त्वं, तुवं	तुम्हे, वो
दुतिया	तं, तवं, तुवं, त्वं	तुम्हं, तुम्हाकं, तुम्हे, वो
ततिया	त्वया, तया, ते	तुम्हेहि, तुम्हेभि, वो
चतुत्थी	तव, तुय्हं, तुम्हं, ते	तुम्हाकं, तुम्हे, वो
पञ्चमी	त्वया, तया, त्वम्हा	तुम्हेहि, तुम्हेभि
छट्टी	तव, तुय्हं, तुम्हं, ते	तुम्हाकं, तुम्हे, वो
सत्तमी	त्वयि, तयि	तुम्हेसु
आलपन	---	---

तं (पुल्लिंग)(सर्वनाम) तो

विभक्ति	एकवचन		बहुवचन	
पठमा	सो, स्यो	तं, नं (नपुसक)	ते, ने	तानि, नानि
दुतिया	तं, नं	तं, नं	ते, ने	तानि, नानि
ततिया	तेन, नेन		तेहि, नेहि, तेभि, नेभि	
चतुत्थी	तस्स, नस्स, अस्स		तेसं, नेसं, तेसानं, नेसानं	
पञ्चमी	तम्हा, अम्हा, नम्हा, तस्मा		तेहि, नेहि, तेभि, नेभि	
छट्टी	तस्स, नस्स, अस्स		तेसं, नेसं, तेसानं, नेसानं	
सत्तमी	तम्हि, अम्हि, नम्हि, तस्मिं, नस्मिं, अस्मिं		तेसु, नेसु	
आलपन	---		---	

(स्त्रीलिंग)(सर्वनाम) ती

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	सा, स्या	ता, ना, तायो, नायो
दुतिया	तं, नं	ता, ना, तायो, नायो
ततिया	ताय, नाय, तस्सा, तिस्सा	ताहि, नाहि, ताभि, नाभि
चतुर्थी	तिस्साय, तस्साय, अस्साय, ताय, तस्सा, तिस्सा	तासं, आसं, तासानं
पञ्चमी	ताय, नाय, तस्सा	ताहि, नाहि, ताभि, नाभि
छट्टी	तिस्साय, तस्साय, अस्साय, ताय, तस्सा, तिस्सा	तासं, आसं, तासानं
सत्तमी	तिस्सं, तस्सं, अस्सं, तायं, तस्सा, तिस्सा	तासु
आलपन	---	---

सब्ब (पुल्लिंग)(सर्वनाम) सर्व

विभक्ति	एकवचन		बहुवचन	
पठमा	सब्बो	सब्बं (नपुसक)	सब्बे	सब्बे, सब्बनि
दुतिया	सब्बं	सब्बं	सब्बे	सब्बे, सब्बनि
ततिया	सब्बेन		सब्बेहि, सब्बेभि	
चतुर्थी	सब्बस्स		सब्बेसानं	
पञ्चमी	सब्बम्हा, सब्बस्मा		सब्बेहि, सब्बेभि	
छट्टी	सब्बस्स		सब्बेसं, सब्बेसानं	
सत्तमी	सब्बम्हि, सब्बस्मि		सब्बेसु	
आलपन	सब्ब, सब्बा	सब्बे, सब्बनि	सब्बे	सब्बे, सब्बनि

सब्ब (स्त्रीलिंग)(सर्वनाम) सर्व

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	सब्बा	सब्बा, सब्बायो
दुतिया	सब्बं	सब्बा, सब्बायो
ततिया	सब्बाय	सब्बाहि, सब्बाभि
चतुत्थी	सब्बस्सा, सब्बाय	सब्बासं, सब्बासानं
पञ्चमी	सब्बाय	सब्बाहि, सब्बाभि
छट्ठी	सब्बसा, सब्बाय	सब्बासं, सब्बासानं
सत्तमी	सब्बस्सं, सब्बायं	सब्बासु
आलपन	सब्बे	सब्बा, सब्बायो

किं (पुल्लिंग)(सर्वनाम) कोण

विभक्ति	एकवचन		बहुवचन	
पठमा	को	किं, कं (नपुसक)	के	के, कानि
दुतिया	कं	किं, कं	के	के, कानि
ततिया	केन		केहि, केभि	
चतुत्थी	कस्स, किस्स		केसं, केसानं	
पञ्चमी	कम्हा, कस्मा, किस्मा		केहि, केभि	
छट्ठी	कस्स, किस्स		केसं, केसानं	
सत्तमी	कम्हे, किम्हे, कस्मि, किस्मिं		केसु	
आलपन	---		---	

किं (स्त्रीलिंग)(सर्वनाम) कोण

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	का	का, कायो
दुतिया	कं	का, कायो
ततिया	काय	काहि, काभि
चतुत्थी	कस्सा, काय	कासं, कासानं
पञ्चमी	काय	काहि, काभि
छट्ठी	कस्सा, काय	कासं, कासानं
सत्तमी	कस्सं, कायं	कासु
आलपन	---	---

एत (पुल्लिंग)(सर्वनाम) हा

विभक्ति	एकवचन		बहुवचन	
	एसो	एतं (नपुसक)	एते	एते, एतानि
दुतिया	एतं, एनं	एतं	एते, एने	एते, एतानि
ततिया	एतेन		एतेहि, एतेभि	
चतुत्थी	एतस्स		एतेसं, एतेसानं	
पञ्चमी	एतम्हा, एतस्मा		एतेहि, एतेभि	
छट्ठी	एतस्स		एतेसं, एतेसानं	
सत्तमी	एतम्हि, एतस्मि		एतेसु	
आलपन	---		---	

एत (स्त्रीलिंग)(सर्वनाम) ही

विभक्ति	एकवचन	बहुवचन
पठमा	एसा	एता, एतायो
दुतिया	एतं	एता, एतायो
ततिया	एताय	एताहि, एताभि
चतुत्थी	एतिस्साय, एतिस्सा, एताय	एतासं, एतासानं
पञ्चमी	एताय	एताहि, एताभि
छट्ठी	एतिस्साय, एतिस्सा, एताय	एतासं, एतासानं
सत्तमी	एतिस्सं, एतस्सं, एतासं	एतासु
आलपन	---	---

किं (ते कोण), सब्ब (ते सर्व), एत (हे) ही नपुसकलिंगी सर्वनामांची रुपे पठमा आणि दुतिया विभक्ती मधे वेगळी असतात. ततिया ते सत्तमी पर्यंत या सर्वनामांची रुपे पुल्लिंगी सर्वनामांसारखीच असतात.

पालि भाषेत खालिल प्रमाणे सर्वनामे आहेत.

अम्ह = मी	तुम्ह = तु
अञ्ज = अन्य	पुब्ब = पुर्व
दक्खिन = दक्षिण	उत्तर = उत्तर
एक = एक	अपर = पश्चिम
तं (सो, सा, तं)	= तो, ती, ते
एत (एसो, एता, एतं)	= हा, ही, हे
इम (अयं, अयं, इदं)	= हा, ही, हे
किं (को, का, किं)	= तो कोण, ती कोण, ते कोण
सब्ब (सब्बो, सब्बा, सब्बं)	= ते सर्व, त्या सर्व, ते सर्व

धम्मचक्कपवत्तनसुत्तं

सुत्तपिटक - संयुत्तनिकायो - महावग्गो १२. सच्चसंयुत्त २. धम्मचक्कपवत्तनवग्गो

एकं समयं भगवा बाराणसियं विहरति इसिपतने मिगदाये। तत्र खो भगवा पञ्चवगिये भिक्खू आमन्तेसि - “द्वेमे, भिक्खवे, अन्ता पब्बजितेन न सेवितब्बा। कतमे द्वे ? यो चायं कामेसु कामसुखल्लिकानुयोगो हीनो गम्मो पोथुज्जनिको अनरियो अनत्थसंहितो, यो चायं अत्तकिलमथानुयोगो दुक्खो अनरियो अनत्थसंहितो। एते खो, भिक्खवे, उभो अन्ते अनुपगम्म मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा चक्खुकरणी जाणकरणी उपसमाय अभिज्जाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति”।

कतमा च सा, भिक्खवे, मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा चक्खुकरणी जाणकरणी उपसमाय अभिज्जाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति ? अयमेव अरियो अट्टङ्गिको मग्गो, सेय्यथिदं - **सम्मादिट्ठि सम्मासङ्कप्पो सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो सम्मावायामो सम्मासति सम्मासमाधि**। अयं खो सा, भिक्खवे, मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा चक्खुकरणी जाणकरणी उपसमाय अभिज्जाय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति।

इदं खो पन, भिक्खवे, **दुक्खं** अरियसच्चं - जातिपि दुक्खा, जरापि दुक्खा, ब्याधिपि दुक्खो, मरणमपि दुक्खं, अप्पियेहि सम्पयोगो दुक्खो, पियेहि विप्पयोगो दुक्खो, यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं - संखित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा* दुक्खा।

इदं खो पन, भिक्खवे, **दुक्खसमुदयं** अरियसच्चं - यायं तण्हा पोनोब्भविका नन्दिरागसहगता तत्रतत्राभिनन्दिनी, सेय्यथिदं- कामतण्हा, भवतण्हा, विभवतण्हा।

इदं खो पन, भिक्खवे, **दुक्खनिरोधं** अरियसच्चं - यो तस्सायेव तण्हाय असेसविरागनिरोधो चागो पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनालयो।

इदं खो पन, भिक्खवे, **दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा** अरियसच्चं - अयमेव अरियो अट्टङ्गिको मग्गो, सेय्यथिदं - **सम्मादिट्ठि सम्मासङ्कप्पो सम्मावाचा सम्माकम्मन्तो सम्माआजीवो सम्मावायामो सम्मासति सम्मासमाधि**।

* पञ्चुपादानक्खन्धा = रूपुपादानक्खन्धो, वेदनुपादानक्खन्धो, सज्जुपादानक्खन्धो, सङ्खारुपादानक्खन्धो, विज्जाणुपादानक्खन्धो

इसिपतन मिगदाय – आजच्या सारनाथ चे पुरातन नाव

विहरति = विहार करीत होते.

आमन्तेसि = आमंत्रण केले, बोलावले

कतमे = कोणते ?

कामसुखल्लिक = भौतिक तृप्ती

पोथुज्जनिको = हानीकारक, वेदनाजनक

अनत्थ = अनर्थ

अनत्थसंहितो = अनर्थपूर्ण

अनरिय = असभ्य / अरिय = श्रेष्ठ

किलमथ = क्लेष

सेय्यथिदं = या प्रमाणे, अशा प्रकारे,

उभो = उभय, दोन्ही

उपगम्म = जवळ जाणे

जाण = ज्ञान

चक्खुकरणी = (दिव्य)दृष्टीदायी

उपसमाय = संतोषपूर्ण

सम्बोधाय = ज्ञानदायी

कतमा = कोणता

असेस = संपूर्ण

चागो = त्याग

निरोध = समुळ नाश

अनालय = अनासक्ति

मिगदाय = मृगवन

सेवितब्ब = सोबत रहातात

काम = भौतिक इच्छा

हीनो = निकृष्ट, नीच

गम्मो = प्राप्य, उपलब्ध

संहितो = ने युक्त

अनुयोग = साधना

अत्त = स्वतः

अपादान = दूर करणे

संखित्तेन = संक्षेपाने

अन्ते = अन्तरात, अन्तरी, दरम्यान

अनुपगम्म = सरळ जवळ जाणे

अभिसम्बुद्ध = संपूर्ण ज्ञानी

जाणकरणी = जाणीव देणारा

अभिज्जाय = जाणीव देणारे

निब्बानाय = निर्वाणदायी

सेय्यथिदं = पुढील प्रमाणे, तद् अनुसार

विराग = वैराग्य

पटिनिस्सग्गो = परित्याग

मुत्ति = मुक्ति

पाच संवेदना स्कन्ध =

रूप (दृश्य संवेदना),

वेदना (शारीरी संवेदना),

संज्ञा (मानसिक संवेदना),

संस्कार (निर्माती संवेदना),

विज्ञान (चेतना संवेदना) हे पाच संवेदना स्कन्ध.

धम्मचक्कपवत्तनसुत्त - मराठी अनुवाद

एकदा भगवंत वाराणसी मधे ऋषीपतन येथील मृगवनात रहात होते. तेथे भगवंतांनी पाच भिक्खुंच्या संघास आमंत्रित केले. (आणि विचारले) "भिक्खुनो, सन्यस्तांनी दोन गोष्टींच्या सोबतीत राहू नये. कोणत्या दोन गोष्टी ? भौतिक इच्छा भौतिक तृप्ती, जी निकृष्टीप्राप्तिची, वेदनाजनक, असभ्य व अनर्थपूर्ण असते आणि दुसरी स्वयंक्लेषप्राप्ति (आत्मक्लेष) जी दुःखद, असभ्य व अनर्थपूर्ण असते. म्हणून हे भिक्खु, या दोहोंच्या अन्तरा (मध्याच्या) जवळून जाणारा मध्यम मार्ग जो संपूर्ण ज्ञानाची, (दिव्य)दृष्टीची जाणीव देणारा, संतोषजनक, ज्ञानपूर्ण, निर्वाणदायक आहे असे तथागत सांगतात.

भिक्खु, कोणता हा मध्यम मार्ग जो संपूर्ण ज्ञानाची, (दिव्य)दृष्टीची जाणीव देणारा, संतोषजनक, ज्ञानपूर्ण, निर्वाणदायक आहे असे तथागत सांगतात ? हा श्रेष्ठ आठ-पदरी मार्ग, पुढील प्रमाणे - सम्यक **दृष्टी**, सम्यक **संकल्प**, सम्यक **वाचा**, सम्यक **कृती**, सम्यक **जीवीका**, सम्यक **प्रयत्न**, सम्यक **स्मृति**, सम्यक **समाधि**. हाच तो मार्ग, जो संपूर्ण ज्ञानाची, (दिव्य)दृष्टीची जाणीव देणारा, संतोषजनक, ज्ञानपूर्ण, निर्वाणदायक आहे असे तथागत सांगतात.

आणि भिक्खु, हे आहे श्रेष्ठ सत्य, **दुःख**. जन्मणे हे दुःखद, वृद्धत्व हे दुःखद, व्याधि हे दुःख, मृत्यू हे दुःख, अप्रियाशी संयोग हे दुःख, प्रियाचा वियोग हे दुःख, ज्याची अपेक्षा आहे ते प्राप्त नसणे हे दुःख. संक्षेपाने पाच अपादान स्कंध दुःख.

आणि भिक्खु, हे आहे श्रेष्ठ सत्य, **दुःखाची उत्पत्ति**. ही लालसा - पुनर्भवाची, स्नेह-सोबतीची, येथे-तेथे आनंदित करणारी. संक्षेपाने - तृप्तीची लालसा, भौतिकाची लालसा, अभिभौतिकाची लालसा.

आणि भिक्खु, हे आहे श्रेष्ठ सत्य, **दुःखाचे निराकरण**. लालसेपासून संपूर्ण वैराग्य, (लालसेचा) समुळ नाश, त्याग, (लालसेपासून) मुक्ति, आणि अनासक्ति.

आणि भिक्खु, हे आहे श्रेष्ठ सत्य, **दुःख निराकरणाचा मार्ग**. हा श्रेष्ठ आठ-पदरी मार्ग. पुढील प्रमाणे - सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कृती, सम्यक जीवीका, सम्यक प्रयत्न, सम्यक स्मृति, सम्यक समाधि.

वाक्यातील शब्दात होणारे बदल - २

मागील पाठातील वाक्यात आपण नाम आणि सर्वनाम या प्रकारातील शब्दात होणारे बदल पाहिले. याच वाक्यात क्रिया सांगणारे जे शब्द (धातु / क्रियापद) आले होते त्यातही कांही बदल झाल्याचे पाहिले आहे. या बदलाचे विस्तृत विवेचन आपण या पाठात पाहू.

कोणत्याही क्रियेबद्दल आपण जेव्हा बोलतो तेव्हा ....

१. ती क्रिया होऊन घडून गेलेली असते ,
२. ती क्रिया होत घडत असते , किंवा
३. ती क्रिया घडणार असते.

जेव्हा क्रिया घडून गेलेली असते तेव्हा क्रिया सांगणाऱ्या वाक्यात भूतकाळ म्हणजेच **ह्रियत्तनीकालो (अतित काल)** असतो.

जेव्हा क्रिया घडत असते तेव्हा क्रिया सांगणाऱ्या वाक्यात वर्तमानकाळ म्हणजेच **पच्युपन्नकालो (वर्तमान काल)** असतो.

जेव्हा क्रिया घडणार असते तेव्हा क्रिया सांगणाऱ्या वाक्यात भविष्यकाळ म्हणजेच **भविस्सन्तिकालो (अनागत काल)** असतो.

या तीनही काळात धातु / क्रियापदाला प्रत्यय (**परस्सपद**) लावले जाते. हे परस्सपद जसे काळानुरूप वेगळे असते तसेच ते क्रिया करणाऱ्या कर्त्याच्या वचनावर (एकवचन, बहुवचन) आणि पुरुष (प्रथम, द्वितीय, तृतीय) अवलंबून असते.

वर्तमानकाळात क्रियापदास खालील तक्त्यात दर्शविल्या प्रमाणे परस्सपद जोडले जाते.

वर्तमानकाळ - पच्युपन्नकालो

प्रत्यय - परस्सपद

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	मि	म
मज्झिमपुरिसो	सि	थ
पठमपुरिसो	ति	अन्ति

या परस्सपदांना जोडून तयार होणारी कांही धातुंची वर्तमान काळाची (पच्युपन्नकालो) क्रियापदांचा अभ्यास आपण या पुढील पानांमधून करणार आहोत.

अस - असणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	अस्मि, अम्हे	अस्म, अम्ह
मज्झिमपुरिसो	असि	अत्थ
पठमपुरिसो	अत्थि	सन्ति

ब्रु - बोलणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	ब्रवीमि, ब्रूमि	ब्रवीम, ब्रूम
मज्झिमपुरिसो	ब्रवीसि, ब्रूसि	ब्रवीथ, ब्रूथ
पठमपुरिसो	ब्रवीति, ब्रूति, (आह)	ब्रुवन्ति, (आहु)

सु - ऐकणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	सुणोमि, सुणामि	सुणोम, सुणाम
मज्झिमपुरिसो	सुणोसि, सुणासि	सुणोथ, सुणाथ
पठमपुरिसो	सुणोति, सुणाति	सुणन्ति

कर - करणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	करोमि	करोम
मज्झिमपुरिसो	करोसि	करोथ
पठमपुरिसो	करोति	करोन्ति, कुब्बन्ति

तन - पसरणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	तनोमि	तनोम
मज्झिमपुरिसो	तनोसि	तनोथ
पठमपुरिसो	तनोति	तनोन्ति

पस्स - पहाणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	पस्सामि	पस्साम
मज्झिमपुरिसो	पस्ससि	पस्सथ
पठमपुरिसो	पस्सति	पस्सन्ति

भूतकाळात क्रियापदास खालील तक्त्यात दर्शविल्या प्रमाणे परस्सपद जोडले जाते.

भूतकाळ - अतितकालो

प्रत्यय - परस्सपद

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	इं	इम्ह
मज्झिमपुरिसो	इ	इत्थ
पठमपुरिसो	इ	इंसु, उं

अस - असणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	आसिं	आसिम्ह
मज्झिमपुरिसो	आसि	आसित्थ
पठमपुरिसो	आसि	आसिसु, आसुं

ब्रु - बोलणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	अब्रविं, ब्रविं	अब्रविम्ह, ब्रविम्ह
मज्झिमपुरिसो	अब्रवि, ब्रवि	अब्रवित्थ, ब्रवित्थ
पठमपुरिसो	अब्रवि, ब्रवि	अब्रविसु, ब्रविसु, अब्रवुं, ब्रवुं

सु - ऐकणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	असुणिं, सुणिं	असुणिम्ह, सुणिम्ह
मज्झिमपुरिसो	असुणि, सुणि	असुणित्थ, सुणित्थ
पठमपुरिसो	असुणि, सुणि	असुणिसु, सुणिसु, असुणुं, सुणुं

कर - करणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	अकरिं, करिं	अकरिम्ह, करिम्ह
मज्झिमपुरिसो	अकरि, करि	अकरित्थ, करित्थ
पठमपुरिसो	अकरि, करि	अकरिसु, करिसु, अकरिणुं, करिणुं

तन - पसरणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	अतनिं, तनिं	अतनिम्ह, तनिम्ह
मज्झिमपुरिसो	अतनि, तनि	अतनित्थ, तनित्थ
पठमपुरिसो	अतनि, तनि	अतनिसु, तनिसु अतनुं, तनुं

पस्स - पहाणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	पस्सिं	पस्सिम्ह
मज्झिमपुरिसो	पस्सि	पस्सित्थ
पठमपुरिसो	पस्सि	पस्सिसु, पस्सुं

भविष्यकाळात क्रियापदास खालील तक्त्यात दर्शविल्या प्रमाणे परस्सपद जोडले जाते.

भविष्यकाळ - अनागतकालो

प्रत्यय - परस्सपद

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	इस्सामि	इस्साम
मज्झिमपुरिसो	इस्ससि	इस्सथ
पठमपुरिसो	इस्सति	इस्सन्ति

अस (भु) - असणे

अस या क्रियापदाची रूपे भवति या क्रियापदाप्रमाणे होतात.

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	भविस्सामि	भविस्साम
मज्झिमपुरिसो	भविस्ससि	भविस्सथ
पठमपुरिसो	भविस्सति	भविस्सन्ति

ब्रु - बोलणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	ब्रुवीस्सामि	ब्रुवीस्साम
मज्झिमपुरिसो	ब्रुवीस्ससि	ब्रुवीस्सथ
पठमपुरिसो	ब्रुवीस्सति	ब्रुवीस्सन्ति

सु - ऐकणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	सुणिस्सामि	सुणिस्साम
मज्झिमपुरिसो	सुणिस्ससि	सुणिस्सथ
पठमपुरिसो	सुणिस्सति	सुणिस्सन्ति

कर - करणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	करिस्सामि	करिस्साम
मज्झिमपुरिसो	करिस्ससि	करिस्सथ
पठमपुरिसो	करिस्सति	करिस्सन्ति

तन - पसरणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	तनिस्सामि	तनिस्साम
मज्झिमपुरिसो	तनिस्ससि	तनिस्सथ
पठमपुरिसो	तनिस्सति	तनिस्सन्ति

पस्स - पहाणे

	एकवचन	बहुवचन
उत्तमपुरिसो	पस्सिसामि	पस्सिसाम
मज्झिमपुरिसो	पस्सिससि	पस्सिसाथ
पठमपुरिसो	पस्सिसात	पस्सिसन्ति

धम्मपदं १४ - बुद्धवग्गो (१-९) (सुत्तपिटक - खुद्दकपाठ)

यस्स जितं नावजीयति जितमस्स नो याति कोचि लोके ।
तं बुद्धमनन्तगोचरं अपदं केन पदेन नेस्सथ ? ॥१॥

यस्स जालिनी विसत्तिका तण्हा नत्थि कुहिञ्चि नेतवे ।
तं बुद्धमन्तगोचरं अपदं केन पदेन नेस्सथ ? ॥२॥

ये ज्ञाणपसुता धीरा नेक्खम्मुपसमे रता ।
देवापि तेसं पिहयन्ति सम्बुद्धानं सतीमतं ॥३॥

किच्छो मनुस्सपटिलाभो किच्छं मच्चानं जीवितं ।
किच्छं सद्धम्मसवणं किच्छो बुद्धानं उप्पादो ॥४॥

सब्ब पापस्स अकरणं कुसलस्स उपसंपदा ।
सच्चित्तपरियोदपनं एतं बुद्धान सासनं ॥५॥

खन्ती परमं तपो तितिक्खा निब्बाणं परमं वदन्ति बुद्धा ।
नहि पब्बजितो परूपघाती न समणो होति परं विहेठयन्ती ॥६॥

अनूपवादो अनूपघातो पातिमोक्खे च संवरो ।
मत्तञ्जुता च भत्तस्मिं पन्तञ्च सयनासनं ।
आधचित्ते च आयोगो एतं बुद्धान सासनं ॥७॥

न कहापणवस्सेन तित्ति कामेसु विज्जति ।
अप्पसादा दुक्खा कामा इति विज्जाय पण्डितो ॥८॥

अपि दिब्बेसु कामेसु रतिं सो नाधिगच्छति ।
तण्हक्खयरतो होति सम्मासम्बुद्धसावको ॥९॥

गोचर = गायी चारण्याचा प्रदेश, हिरवळ
 पद = पाय, (पायवाट)
 विसत्तिका = विषवेळ
 पसुता = आसक्त
 नेक्खम्म = संसार त्याग
 सतीमतं = स्मृतिवान, विचारवन्त
 किच्छं = कठीण, त्रासदायक, अवघड
 सवण = एकणे
 परियोदपन = शुध्द करणे
 विहेठन = त्रास देणे
 अनुपवाद = निंदा करणे
 पातिमोक्ख = भिक्खु संघाचे नियम
 मत्तञ्जु = प्रमाण, मान (आकारमान)
 पन्तञ्च = एकान्तात
 आयोग = प्रयत्न
 वस्स = वर्षाव, पाऊस
 विज्जन = विद्यमान
 दिब्ब = दिव्य
 तण्हक्खय = तण्हा वखय

अपदं = पदचिन्हा विना, निश्चिन्ह
 जालिनी = तृष्णा
 ज्ञाण = ज्ञान
 धीर = विद्वान
 उपसम = संतोष, संतुष्टी
 पिहयन्ति = प्रिय करतात,
 पटिलाभो = प्राप्त होणे
 उप्पाद = उत्पत्ति
 तित्तिक्खा = सहनशीलता
 उपवाद = दोष देणे, निंदा करणे
 अनुपघात = इजा करणे
 संवर = संयम
 भत्त = भात, अन्न
 अधिचित्त = एकाग्र चित्त
 कहापण = सुवर्णमुद्रा, सोन्याचे नाणे
 तित्ति = तृप्ति
 अप्पसाद = अल्प स्वाद
 अधिगच्छति = प्राप्त करतात
 व्खय = क्षय, नाश

धम्मपद १४ - बुद्धवग्ग (१-९) - मराठी अनुवाद

ज्याच्या जयाचा अविजय होणार नाही, ज्याच्या जयापर्यंत (या) लोकांतील कोणीही जाणार नाही, त्या विस्तीर्ण हिरवळ रूपी निष्कलंक (निष्चिन्ह) बुद्धांना (तुम्ही आपल्या जीवनात) कोणत्या वाटेने न्याल ? (१)

ज्याला हे विषवेलीचे जाळे असलेली तृष्णा कोठेही नेऊ शकत नाही, त्या विस्तीर्ण हिरवळ रूपी निष्कलंक (निष्चिन्ह) बुद्धांना (तुम्ही आपल्या जीवनात) कोणत्या वाटेने न्याल ? (२)

जो ध्यनस्थ, विद्वान, संसार (सुख) त्यागूनही संतुष्ट आहे,
त्या स्मृतिवान (विचारवन्त) सम्बुद्धांना देव (श्रेष्ठ जन) प्रिय करतात. (३)

(उत्तम) मानव जीवन प्राप्त होणे अवघड, मर्त्य जीवन जगणे अवघड,
उत्तम धम्म (जीवन त्तव) ऐकणे अवघड, बुद्धांचे उत्पन्न हाणे अवघड. (४)

सर्व पापे (दुर्वर्तन) न करणे, सत्कृत्याचा अवलंब करणे,
चित्त शुद्ध करणे, हाच बुद्धांचा सिद्धान्त. (हीच बुद्धांची शिकवण.) (५)

बुद्ध सांगतात, शान्ती, सहनशीलता अत्युच्च साधना आहे, निर्वाण अत्युच्च आहे,
पर-घात करणारा प्रवज्जित होत नाही, दुसऱ्यांना त्रासवणारा श्रमण होत नाही. (६)

निन्दा न करणे, इजा न करणे, भिक्खु नियमांत संयमित असणे,
माफक भोजन, एकान्तात शयन-आसन,
एकाग्र-चित्ताचा प्रयत्न, हाच बुद्धांचा सिद्धान्त. (७)

सोन्या-नाण्यांच्या वर्षावानेही इच्छांची तृप्ती होत नाही,
काम-भोग अल्पस्वादी-वेदनादायी आहेत हे ज्ञानीजन जाणतात. (८)

परंतु (ज्ञानीजन) दिव्य काम-भोगातही आसक्ति प्राप्त करीत नाहीत.
सम्यक-सम्बुद्धांचे शिष्य तृष्णा-नाशात मग्न रहातात. (९)

धम्मपदं १४ - बुद्धवग्गो (१०-१८) (सुत्तपिटक - खुद्दकपाठ)

बहुं वे सरणं यन्ति पब्बतानि वनानि च ।
आरामरुक्खचेत्यानि मनुस्सा भयतज्जिता ॥१०॥

नेतं खो सरणं खेमं नेतं सरणमुत्तमं ।
नेतं सरणमागम्म सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥११॥

यो च बुद्धं च धम्मं च संघं च सरणं गतो ।
चत्तारि आरयसच्चानि सम्मपज्जाय पस्सति ॥१२॥

दुक्खं दुक्खसमुप्पादं दुक्खस्स च अतिक्कमं ।
आरयञ्चअट्ठांगीकं मग्गं दुक्खूपसमगामिनं ॥१३॥

एतं खो सरणं खेमं एतं सरणमुत्तमं ।
एतं सरणमागम्म सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥१४॥

दुल्लभो पुरिसाजज्जो, न सो सब्बत्थ जायति ।
यत्थ सो जायति, धीरो तं कुलं सुखमेधति ॥१५॥

सुखो बुद्धानं उप्पादो सुखा सद्धम्मदेसना ।
सुखा संघस्स सामग्गी समग्गानं तपो सुखो ॥१६॥

पूजारहे पूजयतो बुद्धे यदि व सावके ।
पपञ्चसमतिक्कन्ते तिण्णसोकपरिद्वे ॥१७॥

ते तादिसे पूजयतो निब्बुते अकुतोभये ।
न सक्का पुज्जं संखातुं इमेत्तमिति केनचि ॥१८॥

आराम = उद्यान, बाग

चेत्य = चैत्य

खेमं = क्षेमपुर्ण, सुखावह

उष्पाद = उत्पन्न होणे

सामग्री = एकत्र, सोबत

तीण्ण = तीर पार

निब्बुति = शांती, समाधान

इत्तमिति = इतके मोजमाप

रुक्ख = वृक्ष

भयतज्जित = भीतीने भरलेला

पमुच्च = निराकरण, उच्चाटन

देसना = उपदेश

समतिक्कन्त = पार जाणे, पल्याड जाणे

परिह्व = विलाप, अक्रोश

अकुतोभय = निर्भय

केनचि = कोणीही

धम्मपद १४ - बुद्धवग्ग (१०-१८) - मराठी अनुवाद

अनेक जण (मानव) पर्वत, वन इत्यादीना शरण जातात,
(तसेच) भयभीत होउन उद्यान, वृक्ष, चैत्य (इत्यादांनाही शरण जातात.) (१०)

हे शरण जाणे कल्याणकारी नाही, हे शरण जाणे उत्तम नाही,
हे शरण जाणे सर्व वेदनांचे उच्चाटण करणारे नाही. (११)

जो बुद्ध, धम्म आणि संघ अनुसरण करतो,
सम्यक प्रज्ञेने चार आर्यसत्यांचे आकलन करतो, (१२)

वेदना, वेदनेचे कारण, वेदनेचे निवारण,
वेदना निवारणाचा आर्य अष्टांग मार्ग* (आकलन करतो), (१३)

हेच (त्याचे) कल्याणकारी अनुसरण, उत्तम अनुसरण,
याच अनुसरणाने सर्व वेदनांचे उच्चाटन होते. (१४)

(उत्तम) मानव जीवन दुर्लभ, ते सर्वांना प्राप्त होत नाही,
ज्याला ते प्राप्त होते, त्या ज्ञानी (मानवा)च्या कुळाचे सुख वाढते. (१५)

बुद्धांचे अस्तित्व सुखकारक, सद्धम्माचा उपदेश सुखकारक,
एकत्रित सुजनांचे (संघाचे) एकत्व सुखकारक, एकत्रित साधना सुखकारक. (१६)

पुज्जनीय बुद्ध व त्यांचे शिष्य,
जे प्रपंचाच्या, शोकाच्या आणि विलापाच्या पल्याड (गेले) आहेत, (१७)

अशा शांत, समाधानी, निर्भय (बुद्ध व त्यांचे शिष्य) यांच्या पुजनाचे
पावित्र्य (पुण्य) 'इतके' असे मोजणे कोणासही शक्य नाही. (१८)

* सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, (प्रज्ञा)

सम्यक वाचा, सम्यक कृती, सम्यक जीवीका, (शील)

सम्यक प्रयत्न, सम्यक स्मृति, सम्यक साधना (साधना) हे अष्टांग मार्ग.

शब्द संधी (स्वर संधी)

एका मागून एक येणारे दोन शब्द उच्चारतांना (आणि लिहीतांना) एकत्र केले जातात. जेव्हा पहिल्या शब्दाचे अंताक्षर स्वर असते आणि दुसऱ्या शब्दाचे पहिले अक्षरही स्वर असते तेव्हा या दोन शब्दांच्या एकत्रीकरणाला स्वर संधी म्हणतात.

१. पहिल्या शब्दातील अन्त्य स्वराचा लोप.
पुरिस + उत्तमो = पुरिसुत्तमो
लोक + अगो = लोकगो
२. दुसऱ्या शब्दातील पहिल्या स्वराचा लोप.
सो + अहं = सोहं
चत्तारो + इमे = चत्तारोमे
३. कोणत्याही स्वराचा लोप न होता संधी.
कञ्जा + इव = कञ्जाइव
४. अ च्या पुढे इ आल्यास ए होतो.
बन्धुस्स + इव = बन्धुस्सेव
लता + इव = लतेव
५. अ च्या पुढे उ आल्यास ओ होतो.
वाम + उरु = वामोरु
सीत + उदकं = सीतोदकं
६. इ किंवा उ च्या पुढे स्वर आल्यास इ चा य आणि उ चा व होतो.
वि + आकतो = व्याकतो
सु + आगतं = स्वागतं
इति + अस्स = इच्चस्स
अधि + इणमुत्तो = अज्झिणमुत्तो
७. ए किंवा ओ नंतर स्वर आल्यास ए चा य, ओ चा व होतो.
पब्बते + अहं = पब्बत्याहं
सो + अहं = स्वाहं
मे + अयं = म्यायं

८. गो शब्दा पुढे स्वर आल्यास गो चे गव होते.

गो + अस्सं = गवास्सं

गो + एळकं = गवेळकं

९. स्वराच्या आधि जेंव्हा व न त र ग म य द ही अक्षरे आल्यास एक वेगळे व्यंजन अधिक येते.

दु + अङ्गिक = दुवङ्गिकं

चि + इत्वा = चिनित्वा

अज्ज + अगो = अज्जतगो

पातु + अहेसुं = पातुरहेसुं

पा + एव = पगेव

इध + इज्झति = इधमिज्झति

परि + अन्तं = परियन्तं

अत्त + अत्थं = अत्तदत्थं

सम्मा + एव = सम्मादेव

यथा + इदं = यथायिदं

इध + आहु = इधमाहु

पुथ + एव = पुथगेव

नि + ओज = निरोजं

तस्मा + इह = तस्मातिह

इतो + आयति = इतोनायति

१०. छ नंतर स्वर आल्यास ळ अधिक येतो.

छ + अभिञ्जा = छळभिञ्जा

छ + आयतनं = छळायतनं

शब्द संधी (व्यंजन संधी)

जेव्हा एक व्यंजन दुसऱ्या स्वराशी अथवा व्यंजनाशी जोडले जाते तेव्हा त्यास व्यंजनसंधी म्हणतात.

१. स्वराच्या नंतर व्यंजन आल्यास त्या ऱ्हस्व स्वराचा दीर्घ स्वर होतो.
तत्र + अभिरति = तत्राभिरति
खन्ति + परमं = खन्तीपरमं
मुनि + चरे = मुनीचरे
२. स्वराच्या नंतर व्यंजन आल्यास कधी कधी ते व्यंजनाचा दोनदा उच्चार होतो.
वि + गहो = विग्गहो
दु + कतं = दुक्कतं (दुक्कटं)
३. स्वराच्या नंतर एका वर्गातील दुसरे अथवा चौथे व्यंजन आल्यास त्याच वर्गातील पहिले वा तिसरे व्यंजन त्या व्यंजनास प्रथम जोडले जाते.
अ + खन्ति = अक्खन्ति
सेत + छत्तं = सेतच्छत्तं
नि + ठानं = निट्टानं
यस + थेरो = यसत्थेरो
४. पहिल्या शब्दाच्या अंती अनुस्वार असल्यास कधी कधी त्या अनुस्वाराचा लोप होतो.
सं + रत्तो = सारत्तो
सं + रागो = सारागो
एवं + अहं = एवाहं
कथं + अहं = कथाहं
पुं + लिंग = पुल्लिंग
५. पहिल्या शब्दाच्या अंती अनुस्वार असल्यास कधी कधी त्यानंतरच्या स्वराचा लोप होतो.
त्वं + असि = त्वंसि
इदं + अपि = इदम्पि
अभिनन्दु + इति = अभिनन्दुन्ति
किं + इति = किन्ति

६. पहिल्या शब्दाच्या अंती अनुस्वार असल्यास नंतर येणाऱ्या व्यंजनाच्या वर्गातील पाचवे व्यंजन अनुस्वारा ऐवजी येते.
 तं + करोति = तङ्करोति
 तं + चरति = तञ्चरति
 तं + ठानं = तण्ठानं
 तं + धनं = तन्धनं
 तं + दानं = तन्दानं
 धम्मं + चरे = धम्मञ्चरे
 तं + फलं = तम्फलं
७. कांहि संधि शब्द वरील नियमांहुन वेगळे होतात.
 तं + इमिना = तदमिना
 सकिं + आगामि = सकदागामि
 एकं + इध + अहं = एकमिदाहं
 संविधाय + अवहारो = संविदावहारो
 वारिनो + वाहको = वलाहको
 जीवन + मूतो = जीमूतो
 छव + सयनं = सुसानं

सन्धि हे पालि (आणि भारतीय प्राचीन भाषेतील) भाषेतील व्याकरणाचे एक मोठे प्रकरण आहे. सदर पाठातून आपण फक्त महत्वाचे सन्धि पाहिले. अधिकच्या विस्तृत अभ्यासासाठी पालि व्यकरणाचे मोठे पुस्तक अभ्यासणे गरजेचे आहे. तरीही तुर्तास हे कमी नाही.

प्राचीन भारतीय लिपी - ब्राम्ही
(ईसवीसन पूर्व २६५ - चक्रवर्ती सम्राट अशोक कालीन)

अ 𑀀	आ 𑀁	इ 𑀂	ई 𑀃	उ 𑀄	ऊ 𑀅
ए 𑀆	ऐ 𑀇	ओ 𑀈	औ 𑀉	अं 𑀊	
क - कट्यार 𑀋	ख - खणणे 𑀌	ग - गगन 𑀍	घ 𑀎	ङ 𑀏	
च - चमचा 𑀐	छ - छत्र 𑀑	ज - जडघा 𑀒	झ 𑀓	ञ 𑀔	
ट - टोकरा 𑀕	ठ 𑀖	ड 𑀗	ढ 𑀘	ण 𑀙	
त - ताडपत्र 𑀚	थ 𑀛	द 𑀜	ध - धनु 𑀝	न - नासिका 𑀞	
प - पाणी 𑀟	फ 𑀠	ब - बारी 𑀡	भ 𑀢	म - मत्स्य 𑀣	
य - योनी 𑀤	र - रश्मी 𑀥	ल - लारका 𑀦	ळ 𑀧	व - वीणा 𑀨	
श - श्रवण 𑀩	स - सर्प 𑀪	ह - हंसीया 𑀫			
क 𑀬	का 𑀭	कि 𑀮	की 𑀯	कु 𑀰	कू 𑀱
के 𑀲	कै 𑀳	को 𑀴	कौ 𑀵	कं 𑀶	

ज्या व्यंजन-अक्षरा जवळ त्या व्यंजनाने सुरू होणारे शब्द लिहीले आहेत
त्या व्यंजन-अक्षराची प्राचिन उत्पत्ति पूढील पानावर दिली आहे.

	अशोक इ.स.पू. २५०	मुद्रा इ.स.पू. ४००	चित्र-रूप उत्पत्ति श्रोत
क	+		 कन्तन - कापणे (कट्यार)
ख	१ १		 खणन - खणणे
ग	^ ^		 गगन - आकाश , गुफा - गुहा
च	d		 चम्मच - चमचा
छ	७	ॐ	 छत्र - छत्री
ज	ε ε ε		 जडघा - जांघ
ट	८ ८		 टोकरा - टोपली
त	人 人		 ताडपत्र
ध	D D		 धनु - धनुष्य
न	└		 नासिका - नाक
प	८ ८		 पाणि - हात
ब	□		 बन्ध - बंधन, बन्दिस्त
म	४ ४	ॐ	 मत्स्य - मासा मुख - तोंड
य	∩	∩	 योनी यव - जव
र			 रश्मि - किरण
ल	∩ ∩ ∩	ॐ	 लारका - विळा, खुरपे
व	७		 वीणा - वीणा
श	^ ^		 श्रवण - ऐकणे
स	८ ८		 सर्प - साप
ह	८ ८ ८		हंसिया - विळा, खुरपे

ई साहित्य प्रतिष्ठान

मराठी सिनेमा हा एकेकाळी भारतात हिंदी सिनेमाच्या तोडीस तोड किंवा काकणभर वरचढच होता. मध्यंतरी मराठी सिनेमाला उतरती कळा लागली. प्रेक्षक येईना. म्हणून थिएटर मिळेना. थिएटरच मिळत नाही म्हणून चांगले मराठी सिनेमा बनेनात. आणि चांगले सिनेमा नाहीत म्हणून प्रेक्षक मिळेनात. असे एक दुष्टचक्र सुरू झाले. मग आला झी मराठी सिनेमा. आणि त्याच्याच जोडीने छोट्या आकाराची मल्टीप्लेक्स आणि डिजिटल प्रक्षेपण. त्यामुळे पुन्हा एकदा मराठी सिनेमा जोमाने बहुरू लागला.

काहीशी अशीच परिस्थिती मराठी साहित्याचीही होत आहे. एकेकाळी टॉपला असलेले मराठी साहित्य मधल्या काळात टिळी आणि सिनेमाच्या युगात मागे पडले. पण आता मोबाईल आणि इंटरनेट यांच्यामुळे मराठी वाचकवर्ग फार मोठ्या प्रमाणावर वाढतो आहे. आणि त्याच जोमाने त्यांच्यासाठी लिहिणारा दर्जेदार लेखक वर्गही निर्माण होऊ लागला आहे. मराठी साहित्याच्या भविष्याबद्दल आम्ही अत्यंत आशावादी आहोत.

आपली साथ मात्र पाहिजे. आपल्या ओळखीच्या जास्तीत जास्त लोकांना ई साहित्य बद्दल सांगा. त्यांचे ई मेल पत्ते व whatsapp नंबर कळवा. त्यांना ई साहित्यचं मोबाईल app download करायला सुचवा. आग्रह करा. ई साहित्यचे मार्केटिंग करा.

एकदम फ्रंट फुटवर येऊन खेळू. जबरदस्त मार्केटिंग करू. लाखांचे कोटी करू आणि मराठी साहित्य पुन्हा नंबर वन ला आणू.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahitya.com

esahitya@gmail.com

आता ई साहित्य चे APP उपलब्ध आहे. ई साहित्यचं App आपण खालील लिंकवरून आपल्या मोबाईलवर डाऊनलोड करा आणि भरमसाट पुस्तकं फ्री वाचा.

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.esahitya.www.esahityabooks>

ई साहित्य प्रतिष्ठानची ई बुक्स Whatsapp broadcast service सुरु झाली आहे. पूर्णपणे फुकट पुस्तकं आता आपल्या मोबाईलवर थेट. कृपया नांव नोंदणीसाठी 7710980841 हा नंबर आपल्या मोबाईलवर सेव्ह करा आणि नंतर या नंबरवर वॉट्सएप करून आपले नांव व शहराचे नांव कळवा. आपल्याला नियमितपणे एक नवीन मराठी ई पुस्तक Whats app द्वारे पाठवले जाईल. आपण ते पुस्तक आपल्या मित्रांना Whatsapp करा आणि भाव खा.

आपल्या ओळखीच्या किमान दहा लोकांचे मेल आय डी आम्हाला कळवा. त्यांना आम्ही विनामूल्य पुस्तके पाठवू. व आपल्याला VIP सभासद बनवले जाईल.

